

Edmund Burke

Edmund Burke, britanski političar, filozof, glasoviti govornik i pamfletist, stvorio je temelje za modernu političku teoriju konzervativizma. Burkeovo djelo nije sustavno pisano, i štoviše, uglavnom nije ni teorijski strukturirano. Njegovi brojni i strastveni govori, pisma, polemike i ogledi, pretežito nastaju u žaru izravnih političkih borbi i neposredan su odgovor na politička pitanja i probleme Britanskog imperija u 18. stoljeću. U retorički snažno oblikovanim stavovima, isprepleo je i prikrio svoja metafizička, spoznajna, moralna i filozofsko-politička uvjerenja. Otvoreno je prezirao apstraktnu političku spekulaciju. Ako je politička teorija odvojena od historijskog iskustva i posebnih okolnosti, onda ona postaje, smatrao je Burke, ne samo besmislena, nego i štetna. Politika je zapravo, tvrdio je Burke, “filozofija u djelovanju”. Njezina je svrha razborito odlučivati i djelovati u posebnim povijesnim vremenima i okolnostima. Političar treba imati “sklonost očuvanja i sposobnost poboljšanja, uzeto zajedno: time bi ja mjerio nekog državnika. Sve drugo je vulgarno po zamisli opasno u ostvarivanju” (Burke, 1993, 138). Time Burke ukazuje na prijeko potrebnu sposobnost političara da sačuva konstitucionalna iskustva povijesnog vremena i istovremeno sposobnost da unaprijedi skladnu i krhku ravnotežu socijalnih i političkih institucija.

Burkeovo djelo važno je za modernu i suvremenu političku teoriju zbog toga što je, kroz kritiku prosvjetiteljske politike i političke moderne, najdalekosežnije oblikovalo načela konzervativne političke teorije. Njegov konzervativizam počiva na tri značajne kritike, koje pridonose propitivanju moderniteta i suvremenosti. To su:

1. Kritika apstraktnog i doktrinarnoga prosvjetiteljskog racionalizma, koja postavlja pitanje valjanosti i dosega matematičko-znanstvene paradigme u političkom prosuđivanju;
2. Kritika populizma i demokracije, koja postavlja pitanja granica subjektivizma, voluntarizma i konstruktivizma u političkom životu, kao i pitanje opravdanosti poistovjećivanja iskazane volje građana s njihovim zbiljskim interesima;
3. Kritika političkog radikalizma kao načina ostvarivanja društvenog napretka, koja postavlja pitanja moralne, socijalne i političke cijene političkih revolucija.

Biografija i povijesni kontekst

Edmund Burke rođen je 12. siječnja 1729. u Dublinu. Njegov otac, Richard Burke, bio je uspješni odvjetnik pri irskom Građanskom sudu za javne financije. Otac je pripadao Anglikanskoj crkvi, dok je majka Mary Nagle bila katolkinja. Crkvena podijeljenost u onodobnoj britanskoj koloniji Irskoj, bila je uzrok velikih socijalnih i političkih razlika i obespravljeno-
sti, te je duboko utjecala na Burkeov životni put. Djetinjstvo je proveo u Bullyduffu sa svojim katoličkim rođacima. S jedanaest godina vraća se u Dublin i idućih godina pohađa neovisnu školu koju vodi kveker Abraham Shackleton. S petnaest godina upisuje Trinity College u Dublinu gdje se ubrzo potvrđuje kao vrstan poznavatelj književnosti, istaknuti član debatanog kluba, te pisac i urednik u časopisu *The Reformer*, čije su središnje teme kazalište, te odnos ukusa i morala. Nakon završenog Trinity Collegea, i shodno očevim željama, upisuje studij prava, te se pridružuje odvjetničkoj školi Middle Temple u Londonu. Burkeovi su interesi međutim mnogo širi, te stoga napušta odvjetničku karijeru i postaje slobodni pisac i javni intelektualac.

Prvo djelo *Opravdanje prirodnog društva* (*A Vindication of Natural Society*) anonimno je objavio 1756. Riječ je o satiri, koja do smišljene i očite apsurdnosti dovodi tezu prema kojoj se sva zla svakodnevnog života mogu riješiti tako, što će se razoriti svaki stvoreni poredak: svi zakoni, svako podčinjavanje i vlast, sve normativno i običajnosno ustrojstvo.¹ Godinu dana kasnije, Burke objavljuje estetičku raspravu *Filozofsko istraživanje o izvoru naših ideja o sublimnom i lijepom* (*A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of Sublime and Beautiful*). Ta je rasprava privukla pozornost Lessinga, Herdera i Humea, te je utjecala na razvoj estetike u Europi. Burkeovi estetički nazori nagovijestili su i elemente njegove kasnije političke teorije. Ideju lijepog, naime, Burke povezuje s cjelovitošću, skladom, postojanošću i kontinuitetom. Burkeova politička karijera započinje 1759. kada postaje privatni sekretar vigoovca Williama Gerarda Hamiltona, člana Donjeg doma Britanskog parlamenta. Mladog Burkea privukla je vigoovska stranka zbog politike suprotstavljanja svojevoljnoj kraljevoj vlasti, zagovaranja unutarnjih administrativnih reformi, te podozrivosti i rezerviranosti prema britanskoj imperijalnoj politici.

¹ Burkeov ironijski panegirik prirodnom stanju ismijava i odbacuje "ruralnu ideologiju" britanskog državnika i filozofa Henryja Bolingbrokea. U predgovoru *Opravdanju* Burke se ironijskom aluzijom dotaknuo Rousseaua, koji će tridesetak godina kasnije u *Razmišljanjima* postati njegova središnja teorijska meta kritike. Te 1756. godine, kad Burke objavljuje svoje prvo djelo, u Engleskoj je objavljen prijevod Rousseuova spisa *Rasprava o izvorima i temeljima nejednakosti među ljudima*. Vidi: Lock, 1998.

Hamilton je 1761. postao glavni sekretar guvernera Irske, Lorda Halifaxa, pa Burke, zajedno sa svojim nadređenim, odlazi u Irsku. Tamo svjedoči pobunama irskih *White boysa* (naziv su dobili po svijetlom seljačkom ruhu) i krvavim odmazdama vlasti nad katoličkim seljaštvom, pod optužbama da su zavjerenici i pobornici svrgnutog kralja Jamesa II. Odbojnost prema nasilju, bilo kao dijelu politike oslobađanja ili podvrgavanja, postat će trajna crta Burkeova političkog mišljenja. U tom vremenu, Burke piše, za života neobjavljeni spis *Rasprave o papističkim zakonima* (*Tracts on Popery Laws*).

Tijekom 1765. Burke raskida suradnju s Williamom Hamiltonom i postaje privatni sekretar uglednom vigovcu, drugom Markizu od Rockinghamama. Lord Rockingham je u dva kratka navrata, 1765.–1766. i tijekom 1782. bio i britanski premijer. Burke zdušno prihvaća vigovske programske orijentire: ideju slobode u okvirima zakona, uravnoteženi socijalni i politički poredak, religijsku toleranciju i intelektualno nasljeđe Slavne revolucije iz 1688. Zatim u maloj, ali utjecajnoj frakciji rockinghamskih vigovaca, obavlja najopsežnije i najteže poslove: priprema programske deklaracije i očitovanja o političkim zbivanjima, oblikuje prijedloge zakonskih rješenja, te vodi međustranačke pregovore. Početkom 1766. Burke je u izbornom okrugu Wendover izabran za člana Parlamenta. Godine 1770. postao je zastupnik države New York u Londonu, a 1774. izabran je za parlamentarnog zastupnika trgovački moćnog Bristola. U to vrijeme, Burke piše dva značajna politička spisa: *Zapažanja o nedavnoj publikaciji "Sadašnje stanje nacije"* (*Observations on a Late Publication "The Present State of the Nation"*) iz 1769. i *Misli o uzroku sadašnjih nezadovoljstava* (*Thoughts on the Cause of the Present Discontents*) iz 1770. Od 1774. Burke postaje saveznik Charlesu Jamesu Foxu, s kojim se u parlamentu suprotstavlja vladinoj politici prema Američkim kolonijama. Burkeovi znameniti parlamentarni govori *O oporezivanju Amerike* (*Speech on American Taxation*) i *O pomirenju s Amerikom* (*Speech on Conciliation with America*) iz 1775. nisu uspjeli uvjeriti parlamentarnu većinu i Britanija je otpočela unaprijed izgubljeni rat.

Godine 1782. umire Lord Rockingham, Burkeov prijatelj i pokrovitelj. U Portlandskoj koalicijskoj vladi (1783) Burke je stranački rizničar, ali padom koalicije i izbornim trijumfom Williama Pitta Mlađeg (1784), potisnut je u opoziciju i gotovo posve politički marginaliziran. U središte Burkeovih političkih zanimanja tada dospijeva preispitivanje britanske imperijalne vlasti u Indiji i Istočnoindijske kompanije. Burke je optužio Kompaniju i guvernera Warrena Hastingsa da, zbog privatnih interesa, zlorabe britanske kolonijalne zakone i bezdušno iskorištavaju te uništa-

vaju tradicionalno indijsko društvo. Burke je pokrenuo proces opoziva guvernera Hastingsa. Proces je nakon osam godina završio Burkeovim neuspjehom i nagrizaio njegovu reputaciju. Guverner Hasting bio je oslobođen po svim točkama optužnice. Prevratnička zbivanja u Francuskoj i njihova tumačenja u Engleskoj, nagnala su Burkea da već u prvoj polovini 1790. započne pisati svoje najpoznatije djelo *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj* (*Reflections on the Revolution in France*). Djelo je smjesta raskolilo vigovsku stranku i s vremenom postalo ključno uporište konzervativne političke teorije. Burkeovi protivnici, od kojih će kasnije neki postati njegovi pobornici, nazvali su to djelo manifestom antirevolucije. Od 1791. Burke je neovisni zastupnik, a 1794. povlači se iz Parlamenta. Tih godina piše, posthumno objavljena, *Pisma o regicidnom miru* (*Letters on a Regicide Peace*) i potiče Pitta da povede sveobuhvatni rat protiv jakobinske Francuske, koja po njegovu sudu, predstavlja prijetnju civiliziranoj Europi. Umro je 9. srpnja 1797. i prema njegovoj posljednjoj želji pokopan je na neoznačenom mjestu. Bio je to Burkeov posljednji taktički potez: pobijedi li u Europi razulareno mnoštvo opijeno jakobinskim idejama, njegov grob neće moći prekopati.

Povijesni, politički i intelektualni kontekst Burkeova stvaranja omeđen je s tri velike novovjekovne političke revolucije: engleskom Slavnom revolucijom iz 1688; Američkom revolucijom za neovisnost iz 1776; i Velikom Francuskom revolucijom iz 1789. godine. Ključna intelektualna i politička pitanja u posljednjim dekadama 18. stoljeća, tiču se razumijevanja i tumačenja tih prevratničkih zbivanja. Što je, zapravo, engleska Slavna revolucija značila, koja je načela ustanovila i ostavila u nasljeđe? Što za međunarodnu i englesku imperijalnu politiku znači Američka revolucija? Kamo vode, dotad neviđena prevratnička zbivanja u Francuskoj na pragu posljednje dekade 18. stoljeća? Velika Britanija u 18. stoljeću doživljava prve valove industrijalizacije. Razvija se domaća i inozemna trgovina. Dolazi do snažnog demografskog rasta, urbanizacije, postupne sekularizacije, te jačanja i centralizacije državnih institucija. Na međunarodnom planu dolazi do vojnog širenja imperijalnih interesa. Unatoč osamostaljenju trinaest američkih država, Britanija je prva imperijalna sila svijeta, koja uspješno potiskuje francuske interese u Indiji i Quebecu. Istodobno, međutim, u Velikoj Britaniji širi se siromaštvo i pauperizam.

Na kulturnom i socijalnom planu dolazi do masovne mobilizacije društva. Nastaju brojne interesne, socijalne, obrazovne, religijske i političke skupine, društva i pokreti. Trgovačka i industrijska buržoazija jača te artikulira svoje interese i vrijednosti naspram aristokratskih zemljoposjednika. U javnosti se ističu vrijednosti intrinzičnog suparništva ljudske

egzistencije, te otvorenosti svih službi i poslova prema talentima i ostvarenim zaslugama. Već u Burkeovo vrijeme najvažnija imena u javnom životu Britanije (Smith, Johnson, Hume, Reynolds, Goldsmith, Wilkes, Sheridan, Crabbe) uključujući i njega samoga, dolaze iz srednjih, pa čak i nižih slojeva. Disciplinirana radišnost i ekonomska uspješnost postaju prvorazredne osobne vrline. To ujedno postaje i način za procjenjivanje nečijeg doprinosa društvu i zajednici. Široki radnički i seljački slojevi, međutim, pogođeni su neimaštinom i neizvjesnom budućnosti. Zbog toga spontano, na lokalnoj i regionalnoj razini, stvaraju predpolitičke prosvjede i pokrete, kojima iskazuju svoje nezadovoljstvo iskorištavanjem i nepravdom. Njihovi zahtjevi najčešće zazivaju staro moralno gospodarstvo, a nasuprot industrijske ekonomije i bešćutnih interesa kapitalističkih vlasnika. Posebni čimbenik mobilizacije mnoštva su crkvene podjele. Snažni anti-katolički stav protestantske većine i borba irskih katolika za emancipaciju, snažno su odredili socijalni i politički život Velike Britanije. Na političkom planu, ekonomske, socijalne, religijske i imperijalne napetosti, vode peticijama, inicijativama, pritiscima, udruženjima, pokretima i parlamentarnim inicijativama, koje propituju načela i granice konstitucionalne monarhije. Javno istaknuti zahtjevi ponajprije smjeraju k reformi predstavničkog sustava i postupno oblikuju stav o pučkoj suverenosti.

Ideološka uporišta za radikalna politička djelovanja, od sredine pa do posljednje dekade 18. stoljeća u Britaniji, mogu se pronaći u četiri osnovna problema. Prvi je praksa religijskoga racionalnog nonkonformizma ili disenterstva, koja se razvija u okviru arminijevskih i socinijevskih zajednica izdvojenih iz starog prezbiterijanskog nonkonformizma. Praksu religijskog nonkonformizma podupiru i neovisni kalvinisti, te unitarni prebjezi iz anglikanske crkve. Religijski nonkonformizam zagovara pravo slobodnog, racionalnog i individualnog prosuđivanje u vjerskim pitanjima. Zbog tog je razloga postao pogodan doktrinarni obrazac za radikalne političke ideje. S afirmacijom vrijednosti individualne racionalne prosudbe, naime, odriče se pravo bilo kojem crkvenom ili političkom tijelu da nameće uvjerenja ili zahtijeva svjetonazorsku poslušnost. Drugo uporište i povod za radikalno političko djelovanje, činile su afere oko Johna Wilkesa, engleskog novinara, demagoga, avanturiste i domoljuba. Wilkes je bio član parlamenta od 1757. te urednik i pisac u časopisu *The North Briton*. U broju 45. iz travnja 1763. objavio je kritiku govora kralja Georga III. prigodom završetka parlamentarnog rada, a koja se ticala Kraljeve pohvale Pariškog ugovora o završetku sedmogodišnjeg rata s Francuskom. Zbog te kritike Wilkes je odmah, ali samo nakratko, završio u zatvoru, a kraljev predstavnik i krvnik pokušali su javno spaliti broj 45 spornog časopisa.

Svjetina ih je, međutim, u tome spriječila, zasula kamenjem i otela inkriminirane primjerke časopisa. Na suđenju Wilkesu, opetovano je izvikivan slogan "Wilkes i sloboda". Otada počinje dotad neviđena mobilizacija mnoštva i žestoka izvanparlamentarna borba.² John Wilkes nije bio teoretičar, ali je svojim darom za mobilizaciju i radikalizaciju mnoštva, stvorio ozračje da se u javnom i političkom polju oblikuju zahtjevi za odgovornom vlašću i pučkim suverenitetom. Mnogi su ga zbog toga smatrali nasljednikom levererskih i digerskih ideja iz 40-tih godina 17. stoljeća.³

Treći val političkog radikalizma u Velikoj Britaniji nastupa 1780. s tzv. Gordonovom pobunom. Riječ je o pobuni protestanata pod vodstvom Lorda Georga Gordona protiv emancipacije katolika i njihova ulaska u javni život. Neposredni povod pobuni bio je zakonski akt iz 1778. kojim se poboljšava položaj katolika u Britaniji, među ostalim i time što prigodom stupanja u javnu službu i prisezanja kruni, nisu prisiljeni odreći se katoličanstva. Pokušaj da se zakon primijeni i na Škotsku, izazvao je pobunu škotskih prezbiterijanaca pod vodstvom Lorda Georga Gordona. Njihovo je obrazloženje bilo da se takvim zakonskim aktom ugrožava protestantsko nasljeđe u Velikoj Britaniji. Lord Gordon je 2. lipnja 1780. donio u Parlament prosvjednu peticiju Protestantske udruge. S njim, po

² Broj 45, uzdignut do razine simbola i rituala – 45 svijeća, 45 zdravica, skupine od točno 45 marširajućih ljudi, kočije obilježene brojem 45 – postao je diljem Britanije i Sjeverne Amerike pokličem suprotstavljanja svakoj svojevnoj vlasti. Godinu dana kasnije, 1764. Wilkes je ponovno otisnuo inkriminirani časopis broj 45, te usto izdao i pornografsku parodiju na Popeov "Esej o čovjeku" pod nazivom "Esej o ženi", a da bi zatim pobjegao iz zemlje. Četiri godine kasnije, među ostalim pritisnut i dugovima, vraća se u London i uspijeva pobijediti na izborima za predstavnika Middlesexa. Wilkesove buntovničke pristaše, tisuće tkalaca svile, organiziranih kao njegova privatna milicija, dva su dana proslavljali pobjedu na ulicama Londona, prisiljavajući svakoga na koga su naišli da kliče Wilkesu, i da postavi upaljenu svijeću u prozorska okna, ili bi prozori bili razbijeni. Wilkes ipak završava u zatvoru. Godine 1769. još dok je bio u zatvoru pobjeđuje na izborima za Londonskog vijećnika i četiri puta biva izabran za predstavnika Middlesexa u parlamentu, samo zato da bi ga parlament četiri puta odbio i time porekao volju birača. Mobilizirano mnoštvo tada je okružilo Wilkesov zatvor King's Bench na poljanama Sv. Georga. U međuvremenu pozvane i pristigle vojne trupe, sukobljavaju se s prosvjednicima i ubijaju šestoro ljudi. Wilkesove pristaše kamenuju i rastjeruju povorku antiradikalnih i kralju odanih trgovaca, koji su u protuprosvjednu kanili pokazati lojalnost vlasti. Wilkes ostaje u zatvoru do travnja 1770., a zatim uspijeva 1774. ponovno izboriti mjesto u parlamentu, te nastaviti borbu stalnim peticijama, zahtjevima, protestima, koji su se ponajviše ticali slobode tiska.

³ U vrijeme Wilkesovih antivladinih mobilizacija mnoštva, u Londonu boravi Benjamin Franklin, onodobni predstavnik nekoliko američkih kolonija i kasnije, jedan od najutjecajnijih Otaca utemeljitelja SAD. U pismu prijatelju Johnu Rossu iz 1768., Franklin je duboko zabrinut zbog nekontrolirane pobune, kako je naziva "rulje" i nasilja vojske, što samo stvara opći metež. Britanske prilike opisuje kao "nadolazeći crni oblak, spreman da se rasprsnje u općoj oluji" (citirano u: Tilly, 1995, 154). Osam godina kasnije, 1776. Benjamin Franklin će, vodeći Američku revoluciju, primijeniti iskustva o mobiliziranju masa i načinima kolektivnog djelovanja, rabeći sličan rječnik, simbole i rituale.

ulicama Londona, maršira preko 50.000 ljudi, a pred parlamentom, u vrijeme razmatranja peticije ostaje okupljeno oko 14.000 ljudi s kojima Lord Gordon osobno komunicira i izvještava o tijeku rasprave u parlamentu. U tom sudaru parlamenta i demonstrirane moći svjetine, Burke zdušno staje uz Parlament. Vojsci je trebalo tjedan dana da ponovno zavede red na ulicama Londona.

Četvrti val političkog radikalizma u Velikoj Britaniji raspirile su vijesti o revolucionarnim zbivanjima u Francuskoj. Londonski klubovi *Ustavno društvo* i *Društvo revolucije* radikalizirali su svoje stavove, pozdravljali su djela i načela Francuske revolucije, te shodno njima, reinterpretirali englesku Slavnu revoluciju. U ime engleskog naroda odaslali su pozdravni govor u francusku Narodnu skupštinu. Nedugo nakon toga, Charles James Fox, ugledni vigovac i Burkeov pristaša, održao je govor u parlamentu kojim slavi načela Francuske revolucije. Britanski premijer William Pitt Mlađi, koji je sebe volio nazivati neovisnim vigovcem, a ustvari je stvorio temelje novim torijevcima, također pragmatički pozdravlja novu Francusku kao jednu od najblistavijih sila u Europi. Burke, međutim, već 9. veljače dramatično upozorava:

U posljednje doba mi smo u opasnosti, da s primjerom u Francuskoj, budemo uhvaćeni u mrežu bezobzirnog despotizma... Naša sadašnja opasnost od primjera ljudi čiji karakter, s obzirom na vlast, ne poznaje sredine, je opasnost od anarhije: opasnost da podlegnemo, kroz divljenje uspješnoj prevari i nasilju, oponašanju ispada iracionalne, neprincipijelne, proskribirajuće, konfiscirajuće, pljačkaške, surove, krvave i tiranske demokracije (Burke, 2005, III, 138).

Burkeovo najpoznatije djelo *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj* napisano je u drugoj polovini 1790. Burke kritički razmatra novo razumijevanje političkog djelovanja, političke zajednice i novostečene slobode. Zabrinut je za mir i poredak u vlastitoj zemlji, ali i u Europi, te skeptički upozorava: "Učinak slobode na pojedince je takav, da mogu činiti što im se sviđa: trebamo vidjeti što će im se svidjeti činiti, prije nego što riskiramo čestitke koje se ubrzo mogu pretvoriti u pritužbe" (Burke, 1993, 12). Mnoge od Burkeovih teorijskih i političkih prosudbi pokazale su se proročanskim i povijesno istinitim u njegovo doba. Na samom početku zamaha revolucionarnog radikalizma u Francuskoj, Burke je dalekosežno predvidio njegov tijek: revolucionarni zahtjevi za slobodom neizbježno će se izroditi u pučku tiraniju, a tiranija puka pak, dovest će do vojnog vođe, koji će prigrabiti svu vlast.

Burkeova politička teorija

Metafizičke, gnoseološke i etičke pretpostavke Burkeove političke teorije

Političko djelovanje – tvrdio je Burke – nije moguće izravno izvesti iz teorijskih premisa. Štoviše, bio je vrlo skeptičan prema ideji političke teorije koja bi vrijedila neovisno o posebnim vremenima, mjestima i okolnostima. Pridjeve “metafizičko” i “apstraktno” Burke koristi za diskvalifikaciju suparničkih političkih teorija i pozicija. Pri tome je primarni cilj njegove kritike apstraktni i doktrinarni prosvjetiteljski racionalizam u politici i tome pripadajuća metafizika individualnih prirodnih prava. Odbojnost prema apstraktnom, apriornom i sistematskom izvođenju načela političkog djelovanja, ne znači da je Burkeovo, metodički negativno stajalište, oslobođeno svih metafizičkih, spoznajnih i moralnih pretpostavki. Te su filozofske pretpostavke najčešće implicirane, duboko skrivene i višestruko posredovane u Burkeovoj nesistematichnoj i “antiteorijskoj” teoriji politike. Središnja metafizička pretpostavka Burkeovih političkih promišljanja je ideja univerzalnog poretka.⁴ Kozmički red stvari je obvezujući za sve razine postojanja. Tu izravno platonovsku ideju, Burke posreduje s kršćanskom teologijom – Božja providnost svakom je biću podarila njemu pripadajuće mjesto u prirodnom, socijalnom i političkom poretku. Kozmički poredak utoliko čini temelj i paradigmu svakom socijalnom i političkom poretku. Hijerarhijski poredak stvari svakoj socijalnoj i političkoj činjenici određuje njezinu narav. Što nešto ili netko jest, razumljivo je tek po načinu njegove povezanosti i uklopljenosti u cjelinu poretka. Čovjek spoznaje ustrojstvo svekolikog poretka u vidu prirodnog zakona.

Spoznajne pretpostavke Burkeove teorije političkog djelovanja tiču se dviju temeljnih i povezanih stvari. Prva se odnosi na narav političkog prosuđivanja, a druga na mogućnosti i granice individualnog uma. Političko prosuđivanje, shodno Burkeovim metafizičkim postavkama, treba jednim dijelom počivati na uvidima u normativnost spoznatljivoga dijela kozmičkog poretka. Prirodni zakon, kao izraz kozmičkog poretka, obvezuje ljudski um i određuje načela političkog djelovanja. Prirodni zakon, međutim, nije deduktivni sustav koji jednoznačno određuje političko djelovanje. “Postoje neke stvari” objašnjava Burke “u kojima se priroda nikada ne mijenja – ali one su rijetke i očite, pripadaju prije moralu negoli politici. Što se pak politike tiče, ljudski um i ljudske stvari podložne su

⁴ U Burkeovom pismu nadbiskupu od Nisibe iz 1791. stoji: “Ja ljubim poredak koliko ga god mogu razumjeti, jer univerzum je poredak” (citirano u: Canavan, 1959, 72).

beskonačnim preinakama, posve novim i dosad neviđenim kombinacijama” (Burke, 2005, IV, 197–198). Zbog tih razloga, političko prosuđivanje treba razborito objedinjavati moralnu nužnost prirodnog zakona i učinkovito razumijevanje promjenjivih i kontingentnih povijesnih prilika. Druga spoznajna premisa Burkeove političke teorije počiva na tezi o nesavršenosti čovjeka i granicama individualnoga ljudskog uma. Narav i struktura političkog prosuđivanja duboko se razlikuju od apstraktnog matematičkog znanja koje ne može dohvatiti povijesnost i kontingentnost ljudskog načina postojanja. Utoliko je i nagomilano iskustvo historijskog uma zajednice neusporedivo nadmoćnije od bilo kojeg individualnog ili skupnog konstruktivizma i apstraktnoga eksperimentalizma u političkom prosuđivanju i djelovanju. Historijska umnost zajedničkog života legitimirana je i potvrđena dugim povijesnim trajanjem. Ona se očituje u običajnosti, tradiciji, predrasudama, pripadanjima, privrženostima i institucijama zajedničkog života. Te se inherentne sponje zajedništva ne mogu, a niti trebaju, racionalno demonstrirati. Etos zajedničkog života dublji je, čvršći i postojaniji od racionalno demonstrativnog logosa i individualnih izračuna korisnosti.

Treća temeljna pretpostavka Burekove političke teorije, pored metafizičke i spoznajne, jest etičko i filozofsko-antropološko razumijevanje ljudske biti. Spoznajnoj nesavršenosti čovjeka odgovara i njegova moralna nesavršenost. Čovjek je ranjivo biće, snažnih strasti i slabašna uma. To je razlog unutarnjih borbi u kojima um može zavladati strastima i štoviše, razviti svoje prave sposobnosti, samo ako ima i izvanjsku pomoć dobro uređene zajednice ili institucionalnog poretka, dokazanog u povijesnom vremenu. Historijski prokušane institucije čine poredak koji je izvor svekolike običajnosti. Običajnost, koja dakle počiva na historijski dugotrajnim i time opravdanim institucijama poretka, omogućava moralni život, humanitet i civiliziranost ljudi. Bez historijski potvrđenih institucija poretka, neminovno dolazi do provale strasti, anarhije i urušavanja civilizacije. “Dobar poredak”, lapidarno ističe Burke “temelj je svih dobrih stvari” (Burke, 1986, 372).⁵

Organicistička, skeptička i tradicionalistička legitimacija poretka

Politički program modernog konzervativizma metodički je negativno postavljen: on nastaje kao reakcija i kritika prosvjetiteljskih načela u politici. Jednako tako, temeljna načela konzervativizma nisu supstancijalne ideje o

⁵ Usporedi hrvatski prijevod u kojem stoji: “Ispravan redosljed je osnova svih dobrih stvari” (Burke, 1993, 211).

najboljem uređenju države. To su tek teorijski okviri unutar kojih su moguće različite vrste obrana postojećih poredaka. Takva teorijska uporišta i okvire, koji čine temelj moderne konzervativne političke teorije, moguće je izvesti iz Burkeovih brojnih govora, istupa, pisama, pamfleta i prigodnih političkih rasprava. Središnju vrednotu konzervativizma – socijalni i politički poredak potvrđen u povijesnom vremenu – Burke nesustavno brani na tri razine. Na razini socijalne ontologije ili temeljna razumijevanja zajedničkog života, Burke brani ideju poretka putem organicističkog razumijevanja čovjeka, društva i zajednice. Na razini samorazumijevanja zajednice, te obnavljanja, usmjeravanja i stvaranja oblika zajedničkog života, Burke brani postojeći poredak tako što zagovara razboriti skepticizam. Naposljetku, na trećoj razini, razini normativnih struktura ili temeljne vrijednosne orijentacije, Burke zagovara razboriti tradicionalizam.

Burkeovo organicističko razumijevanje ljudske prirode, civilnog društva i političke zajednice, počiva na tezi prema kojoj zajednički oblici života logički, vremenski, te spoznajno i moralno prethode pojedincima. S takvom tezom Burke se suprotstavlja zagovornicima prosvjetiteljskog racionalizma, individualnih prirodnih prava i društvenog ugovora, koji iz volje pojedinaca izvode i opravdavaju zajednicu. Zagovornici apstraktnog individualizma, prema Burkeu, čine dvostruku pogrešku.⁶ Prvo, oni krivo shvaćaju narav civilnog društva i političke zajednice, jer ih neopravdano svode na proizvoljne i instrumentalne asocijacije. Drugo, oni ne razumiju ljudsku prirodu jer je neopravdano svode na nigdje ukorijenjenu racionalnu kalkulaciju. Suprotno takvim tezama, Burkeov organicizam smatra da zajednica logički prethodi pojedincima, zbog toga što se pojedinačni identitet čovjeka određuje tek putem zajedničkih oblika života. To što pojedinac jest, proizlazi iz različitih načina njegove ukorijenjenosti u socijalnim i političkim praksama. Osobni identitet nastaje, stječe svoj smisao i priznanje, samo u komunikacijskoj mreži mnogobrojnih oblika zajedničkog života, oličenih u razboritim institucijama. Zajednica nadalje vremenski prethodi pojedincima, jer naspram njihove konačnosti, ona materijalno i simbolički obnavlja život, te time ostvaruje historijsko iskustvo i povijesni kontinuitet dugog trajanja. On čini temelj i okvir svake manifestacije ljudskog života (Burke, 1993).

Spoznajna i moralna premoć društva i zajednice nad pojedincem, očituje se u tome što povijesno utvrđeni obrasci socijalnog i političkog

⁶ Burke se često aluzijama referira na Hobbesa. Iz taktičkih razloga izbjegava spominjati Lockeovim i načelima Slavne revolucije), ali se obrušava na neizravne Lockeove sljedbenike Richarda Pricea i Josepha Priestleya.

djelovanja, utvrđuju obzor i okvir dobrog i smislenog života, a samim time i polje moralnog samopotvrđivanja pojedinca. Njegova pripadanja i privrženosti socijalnim i političkim obrascima, skupinama i ustanovama, određuju njegove vrijednosti i životne izbore. Obrnuto, a kako to zamišljaju zagovornici apstraktnih, individualnih prirodnih prava, jednostavno nije moguće. Ne postoji moralno jastvo izvan socijalnih i političkih oblika i ustanova povijesnog svijeta života, a koje bi onda prema racionalnom izračunu, kao prazna ploča i ni iz čega, konstruiralo zajedničke oblike života. Spoznajni i moralni razvoj osobe, uostalom, nije moguć bez njezina sudjelovanja, pripadanja i privrženosti u organski povezanim institucijama socijalnog i političkog života.⁷ Organicističko razumijevanje ljudskog života, ne samo što primjerenije razumije različite oblike ljudskog zajedništva, nego je nadmoćnije od apstraktnog prosvjetiteljskog racionalizma i u razumijevanju ljudske prirode. Ljudska narav, naime, ne može se svesti na matematičku sistematizaciju i instrumentalnu kalkulaciju osjetilnog iskustva, nego uključuje i složenu mješavinu osjećaja, strasti, predrasuda, vjerovanja, navika, intuicije i mašte. Čovječanstvo dijeli istu ljudsku prirodu, ali je život u vrlo različitim socijalnim i političkim ustanovama oblikovao čovjekovu drugu, povijesnu i civiliziranu prirodu. Ona je vrlo različita, shodno različitim kolektivnim i povijesnim iskustvima. Razlike su očite ne samo među kulturama, narodima nego i unutar političke zajednice. Različiti načini odgoja, vrste i veličine vlasništva, te načini njihova korištenja, život u gradu ili na selu, vrste poslova koje se obavljaju, te različiti stilovi života, maniri i socijalne navike stvaraju različite statuse društvenih skupina s različitim korporativnim privilegijama. Nejednaki i hijerarhijski statusi društvenih skupina stvaraju sustav međusobnih dužnosti i poštovanja. On omogućava moralno jedinstvo i samoobnavljajuću, uređenu i organsku ravnotežu socijalne i političke zajednice. Svaka ljudska stvar tek u cjelini socijalne i političke ravnoteže, dobiva svoje značenje, smisao i moralnu vrijednost.⁸ Svrha političkih i socijalnih institucija je promicanje "uređene" ili pozitivne slobode, tj. ostvarenje vrline. Svako svojevoljno, naglo i osobito nasilno rušenje povijesno potvrđene ravnoteže, razbija poredak, ugrožava civilizaciju i vodi u pogubnu anarhiju.

Burkeova skeptička politička epistemologija proizlazi iz temeljne filozofsko-antropološke teze o nesavršenosti i pogrešivosti ljudske prirode.

⁷ Burke obnavlja klasičnu ideju o supstancijalnom značenju socijalnih i političkih institucija za odgoj i civiliziranje ljudi, te time stvar uporište za kasniju Hegelovu filozofiju politike i suvremene komunitarističke orijentacije.

⁸ "Ali ne mogu istupiti", piše Burke, "te hvaliti ili kuditi išta što se tiče ljudskih čina ili interesa samo jednostavno pogledavši stvar, kao da je ogoljena od svakog odnosa, u svoj nagosti i izdvojenosti metafizičke apstrakcije" (Burke, 1993, 11).

Politička zajednica je dio prirodnog poretka stvari iskazanog u vidu prirodnog zakona. Ali što to prirodni zakon, u konkretnoj povijesnoj situaciji određene i posebne političke zajednice, doista znači i zahtijeva? Upravo u to treba proniknuti ljudska razboritost. Razboritost ili sposobnost dobrog političkog odlučivanja ne može, misli Burke, počivati na modelu apstraktnog, doktrinarnog racionalizma u koji se uzdaju prosvjetiteljski projekti i francuski revolucionari. Apstraktni racionalizam nije primjerena metoda razumijevanja političkog života jer podcjenjuje njegovu složenost, neponovljivu konkretnost i nepredvidljivost. Kada se matematičko-logički modeli spoznaje, potvrđeni u prirodnim znanostima, izravno primijene na povijesni svijet ljudskih značenja i moralnih privrženosti, onda se ne samo propašuje u razumijevanju različitih oblika zajedništva, nego ih se izravno i potkopava. Upravo to, prema Burkeovu sudu čini novovjekovna filozofija politike, koja programski i sustavno započinje s Hobbesovom ambicijom da, na temelju ispravno primijenjene metode u polju politike, razlikuje “*prudentia* i *sapietnia*”. *Prudentia* ili razboritost proizlazi iz iskustva, dok *sapietnia* ili mudrost, u smislu pouzdanog znanja, proizlazi iz znanosti. “Obje su korisne”, tvrdi Hobbes, “ali je samo ova druga nepogrešiva” (Hobbes, 2004, 38). To je razlog zbog kojeg se “sposobnost stvaranja i održavanja država sastoji od nekih pravila, isto kao i aritmetika i geometrija, a ne samo iz prakse, kao igranje tenisa” (*ibid.*, 145).

Hobbesov projekt poznanstvljene politike, koji postaje mjerodavan za dominantnu struju novovjekovne i moderne političke teorije, smjera k političkom znanju koje će, baš kao i geometrijsko znanje, biti “nepogrešivo”, važiti univerzalno – “u svakom mogućem položaju ili stavu” – i naposljetku biti proizvodno “nakon što steknemo moć nad sličnim uzrocima, uviđamo kako ovi mogu proizvesti slične učinke” (*ibid.*, 36, 38). Političko znanje, prema Hobbesu, prestaje biti posebna vrsta spoznaje o ljudskim stvarima i postaje istovjetna teorijskom znanju ili spoznaji svijeta materijalnih stvari oko nas i tehničkom znanju ili načinu proizvođenja željenih učinaka. Hobbes je to smatrao odlučujućim iskorakom s kojim tek započinje filozofija politike.⁹ Burke je pak to smatrao fatalnom pogreškom. Riječ je o pogrešci i slijepoj ulici, jer se politički život, zbog svoje posebne naravi, ne može razumjeti s apstraktnim, apriornim i ahistorijskim matematičkim metodama. Između političara i inženjera nužno ostaju nepremostive razlike.¹⁰

⁹ Vidi: Hobbes, 1839, vii-xii, 65–90.

¹⁰ Burke je svoje nepovjerenje prema projektu poznanstvljenja političke teorije isticao s čestim kritičkim aluzijama na Hobbesovu metodu. “Nizovi moralnosti nisu kao idealni nizovi matematike. Oni su širi, dublji, baš kao što su i duži. Oni dopuštaju izuzetke, oni zahtijevaju”

Burke ipak nije protiv svake političke teorije. “Ja ne napadam teoriju i spekulaciju ... Ne, kad god govorim protiv teorije, ja uvijek mislim na slabu, pogrešnu, varljivu, neutemeljenu ili manjkavu teoriju; jedan od načina da se lažna teorija razotkrije je da se uspoređi sa zbiljom” (Burke, 1852, V, 132). Politička teorija, prema Burkeu, ima smisla ako zadovolji dva uvjeta. Prvi je da ozbiljno uzme u obzir svagda posebni historijski kontekst i okolnosti, te ustanove i navade zajedničkog života. Drugi je uvjet da politička teorija bude putokaz samo iskusnom političaru, koji zna razborito procijeniti kada, kojim ritmom i sa kojim odstupanjima treba teoriju slijediti. Burke, nadalje, nije iracionalist. Dapače, socijalni i politički poredak, te uljuđeni život uopće, mogući su samo ako um može učinkovito nadzirati strasti. On je, međutim, sa svojom skeptičnom političkom epistemologijom osporavao ulogu teorijskog i tehničkog ili instrumentalnog razuma u političkom prosuđivanju.

Burkeov tradicionalizam je normativni stav koji s pozivom na historijsko iskustvo legitimira socijalne i političke institucije. U jeku prosvjetiteljske afirmacije inovativnih moći razuma u politici, Burke ističe nezamjenjivi značaj nataloženoga historijskog iskustva za razumijevanje socijalnog i političkog života. Njegova kritika apstraktnog racionalizma u političkoj teoriji, kao i kritika ambicije instrumentalnog uma da stvori načela političkog djelovanja imaju isti izvor. Ti nedostatni pristupi, naime, proizlaze iz ohole i naivne ljudske prirode, svagda sklone da složenost i neprozirnost zajedničkog života, zamijene s intelektualističkim shemama i eksperimentirajućim nadahnućima, manje ili više, darovitih pojedinaca. Umjesto takvih proizvoljnih, nepouzdatih i u konačnici, kada su združene s moći, opasnih spekulacija, Burke se poziva na razboritost historijskog iskustva. Historijsko iskustvo je oličeno u tradiciji, običajnosti, institucijama, uvriježenim socijalnim i političkim obrascima, predrasudama, religiji, manirama i socijalnim navikama. Ono je razborito ili najmanje loše rješenje civiliziranog života, zbog toga što je iskustveno provjereni način zajedničke potrage za redom, sigurnosti i predvidljivosti.

Burkeov tradicionalizam ne znači jednostranu okrenutost prošlosti i negaciju povijesnih promjena. Njegova je ambicija mnogo veća. On nastoji pomiriti promjenu i kontinuitet u narativnoj ideji historijske svijesti.

vaju preinake. Ti izuzeci i modifikacije nisu načinjeni na temelju logičkih procesa, nego na temelju pravila razboritosti” (Burke, 1852, IV, 92). Nadalje aluzijama ismijava Hobbesovu, od Galileja preuzetu, rezolutivno-kompozitivnu metodu i njegovu poznatu analogiju sata (što ga s rastavljanjem i ponovnim sastavljanjem spoznajemo) s društvom. Burke tako piše “Neznalica, koji ipak nije takva budala da prčka po vlastitom satu, dovoljno je, međutim, uvjerena da misli kako može rastavljati na komadiće po svojoj volji, moralni stroj drukčije vrste, značaja, složenosti, sastavljen od drukčijih kotačića, opruga i ravnoteža, te od suprotstavljenih i surađujućih moći” (*ibid.*, 131).

Burke gradi svoj stav u posredničkoj poziciji između dviju jednostranih i suprotstavljenih stajališta. S jedne strane je stajalište prosvjetiteljskog projekta samopostavljenosti čovjeka na vlastiti i ničim ograničeni instrumentalni razum. Tome shodno je i stajalište francuskih revolucionara, koji društvo i povijest vide kao praznu ploču, na koju treba samo ispisati parole novog, prevratničkog doba. S druge strane su stajališta koja počivaju na fatalističkoj rezignaciji prema naslijeđenim okolnostima i vječnim oblicima zajedničkog života. Burke gradi svoje stajalište u podjednakom odmaku od takvih jednostranih i suprotstavljenih pozicija: od preambiciznoga ahistorijskog intelektualizma i od nedovoljno ambiciozne i nemisaone rezignacije. On nastoji pomiriti historijsku egzistenciju čovjeka i univerzalni moralni poredak iskazan u vidu prirodnog zakona. Burke smjera k tome da sačuva ono vrijedno i postojano u socijalnim i političkim institucijama. To ne nastoji činiti tako da se odupire nužnim promjenama i tijeku povijesnih zbivanja, nego upravo zbog i kroz povijesne promjene. "Država koja nema načina za neku promjenu," piše Burke,

nema načina ni za svoje održanje. Bez takvih instrumenata, ona se čak izlaže pogibelji da izgubi onaj dio ustrojstva koji je najusrdnije željela sačuvati. Ta dva načela održanja i popravljanja bila su snažno na djelu tijekom dva kritična razdoblja restauracije i revolucije, kada se Engleska našla bez kralja (Burke, 1993, 23).

Dobro i zlo u ljudskoj povijesti, valja stalno imati na umu, uzimaju različite i stalno mijenjajuće oblike. Je li nešto dobro ili zlo, to ovisi kako o samoj stvari, tako i o okolnostima, te širem socijalnom i političkom kontekstu. Prosvjetiteljski "politički metafizičari", međutim, ostaju naivno uglavljeni u jednoznačnim, vanvremenskim i ahistorijskim pojmovima apstraktnog razuma. Tako je, primjerice, sloboda za njih uvijek i nužno dobra. Burke suprotno tome pokazuje da historijski kontekst i okolnosti daju pojmovima njihovo moralno značenje. Sloboda tako, doista, može biti način ostvarenja vrijednih svrha, ali jednako tako i način samovoljne destrukcije civiliziranog života. Ista je stvar i s pojmom pravednosti. To nije metafizička, nego politička vrlina. Ona nema samo jedno, nepromjenjivo i ahistorijsko značenje. Pravednost u konkretnim političkim zajednicama, historijskim okolnostima i područjima života, uzima vrlo različite i promjenjive oblike. To ne znači da Burke zagovara moralni relativizam. Načela dobra i zla mijenjaju u povijesti svoje konkretne i manifesne historijske oblike, ali ostaju nepromjenjiva normativna načela prirodnog zakona (Burke, 1993).

Burkeova tradicionalistička historijska svijest smatra da složenosti ma političkog života valja pristupiti s dva moralna imperativa: sačuvati i unaprijediti moralnu supstancu i uravnoteženi poredak zajedničkog živo-

ta. To ponekad zahtijeva samo duboko uvažavanje tradicije kao načina historijskoga kolektivnog pamćenja, ali ponekad jednako tako i pristajanje na niz razboritih promjena i inovacija. Pritom takve razborite promjene i inovacije, trebaju biti u službi obnavljanja organske moralne ravnoteže i poretka.¹¹ Burke dopušta i mogućnost da je u izuzetnim situacijama, kada se političkom zajednicom tiranski vlada i kad ne postoji nikakav drugi način promjene, opravdano posegnuti za nasilnim svrgavanjem poretka u ime razboritih načela. Smjesta, međutim, dodaje i dva ograničenja. To su izuzetne i toliko rijetke situacije da iz njih nije moguće stvoriti nikakvo načelo. Nadalje, politička vlast u Francuskoj nije bila tiranska, a niti su slabosti starog poretka bile takve da su zahtijevale revolucionarno rješenje. Ispravljanje nepravdi treba svagda biti vrlo postupno i oprezno, jer revolucionarni prevrati u pravilu donose više zla, negoli što ga ispravljaju.

Moralno jedinstvo zajednice i historijski kontinuitet kroz promjene počivaju na preskripcijama i predrasudama. Burkeov pojam preskripcije označava legitimaciju vlasti i vlasništva na temelju naročito interpretiranoga prirodnog zakona i *common law* tradicije. Preskripcija opravdava politički autoritet i vlasništvo na temelju dugotrajnoga povijesnog postojanja tih institucija i njihove koristi za zajednicu. Ustaljeni, prihvaćeni i priznati obrasci djelovanja u socijalnim i političkim institucijama, pridaju tim institucijama opunomoćenje i opravdanje. Burkeov pojam preskripcije kao legitimacije povijesnih praksi njihovom dosjelošću, sadrži tri osnovne ideje. Prva je da preskripcije, kao forme života, nastaju u srastanju prirodne pravednosti i prvobitno dogovorenih oblika zajedničkog života u *common law* tradiciji. Druga je da preskripcija sadrži presumpciju valjanosti, na temelju potvrđenih praksi zajedničkog života u povijesnom vremenu. Treća i najvažnija ideja, jest da pojam preskripcije čini kontinuirani i nedisponirajući dio ili okvir javne i privatne moralnosti, unutar kojeg se zbivaju korporativni ili pojedinačni moralni izbori.

Drugi temeljni pojam Burkeove tradicionalističke legitimacije socijalnih i političkih institucija je pojam predrasuda. Taj pojam, Burke također razvija u suprotnosti spram prosvjetiteljske nakane da se svi ljudski odnosi postave na tanku i nepostojanu osnovu instrumentalnog i individualnog razuma. Burke nikada nije poricao važnu ulogu razuma za civilizirani život. Istodobno je, međutim, isticao i granice razuma. Odlučno se suprotstavljao prosvjetiteljskom intelektualističkom redukcionizmu i she-

¹¹ "Mi nikada ne možemo reći što se može ili ne može dogoditi, bez uvida u sve aktualne okolnosti. Iskustvo nastalo iz nekih drugih, a ne tih činjenica, je najvaravije od svih stvari. Razboritost u novim slučajevima, ne može ništa na temelju vraćanja poretka unatrag... Liječnik koji pušta krv, i puštanjem krvi liječi jednu vrstu bolesti, takvim postupkom u nekoj sljedećoj bolesti, dovodi do propasti (Burke, 1852, IV, 574).

matizmu u razumijevanju ljudske prirode i zajedničkog života.¹² Svaka politička teorija koja mnoštvo različitih i nesumjerljivih motiva ljudskog djelovanja – privrženosti, dužnosti, osjećaja, odanosti, časti, koristi, velikodušnosti, priznanja, viteštva, vjerovanja i religijskih nadahnuća – želi svesti na kalkulaciju razuma i individualnu korist, nužno završava u beživotnoj apstrakciji. Zbog tog razloga Burke smatra da pojam predrasuda, tako mrzak prosvjetiteljskom duhu, pruža barem tri temeljne prednosti, koje jamče postojanost zajednice i opravdanost njezinih institucija. Riječ je o tome da su predrasude: a) nadosobne ili dio zajedničkog iskustva; b) međugeneracijske ili dio historijskog iskustva; c) nadrazumske, ali ne i protivrazumske (Burke, 1993).

Burke je skeptičan spram moći individualnog uma, kao i spram isključivog pouzdanja u iskustvo jednog vremena, a koje ne uzima u obzir nataložena iskustva i mudrost historije čovječanstva. “Mi se bojimo”, piše Burke, “izložiti ljude da žive i rade samo na svojoj privatnoj rezervi razuma, jer slutimo kako je ta zaliha u svakog čovjeka mala, te će pojedinac učiniti bolje poslužiti se u sveopćoj banci kapitalom nacija i vremena” (*ibid.*, 124). Burke ne idealizira prošlost i povijesna zbivanja. Prihvatiti velike umne predrasude i stati uz razboriti tradicionalizam, ne znači jednostavno oponašati prošlost. Bilo bi to pogrešno jer često

iz povijesti ne izvlačimo one moralne pouke koje bismo mogli. Naprotiv, ako ne pripazimo, ona se može upotrijebiti tako da iskvari naš um i uništi našu sreću. U povijesti postoji veliki, nerazvijeni svitak za našu pouku, u kojemu se iz prošlih pogrešaka i slabosti čovječanstva crpi građa za našu buduću mudrost. Izvrnemo li ga, on može poslužiti kao skladište napadačkog i obrambenog oružja za stranke u crkvi i državi, iz kojeg se stalno uzimaju sredstva oživljavanja ili održavanja na životu nesloge i neprijateljstva, ili se dolijeva ulje na vatru građanske srdžbe (*ibid.*).

Tradicionalistički osvjestiti nadindividualno i međugeneracijsko historijsko iskustvo i velike predrasude prošlosti, znači, prije svega, znati izvesti primjerenu moralnu pouku.

Burkeov pojam predrasuda, nadalje, nadilazi jednostrano prosvjetiteljsko suprotstavljanje predrasuda i razuma. Za Burkea su predrasude i to samo velike i vrijedne, a ne sve predrasude, nadrazumske, ali nisu proti-

¹² “Vidite, gospodine”, piše Burke svojom snažnom ironijom, “u ovo prosvijećeno doba dovoljno sam hrabar priznati da smo mi općenito ljudi neškolovanih nazora: umjesto da odbacimo sve naše stare predrasude, mi ih u vrlo znatnoj mjeri gajimo, a da sramota bude još veća, gajimo ih upravo stoga što su predrasude; što dulje traju i što više prevladavaju, to jače ih gajimo” (Burke, 1993, 78).

vrazumske. One nisu protivrazumske, zato što u sebi uključuju razložni argument. Nadrazumske su pak zato, što shodno Burkeovu prihvaćanju Humeove moralne psihologije, sam razum nije dovoljan da bi pokrenuo djelovanje i zajamčio voljni element spremnosti, ustrajnosti i predanosti cilju. To je nešto što pripada osjećajima, privrženostima i uvjerenjima. S tog razloga, velike i razložne predrasude su nadmoćnije i pouzdanije od golog razuma u stvaranju i opravdavanju postojeane ravnoteže zajedničkog života.¹³ Opće predrasude, za razliku od nepredvidljivih, kalkulantskih, suparnički nastrojenih i prevrtljivih izbora pojedinaca, stvaraju zajedničke horizonte razumijevanja,¹⁴ postojeane lojalnosti i skladne obrasce društvene i politike suradnje. Najznačajniji institucionalni oblici velikih društvenih predrasuda su crkva i vlasništvo. Čovjek je, naime, prema Burkeu, “po svom ustroju religiozna životinja” te je “religija osnova uljuđenog društva i izvor svakog dobra i okrijepe” (*ibid.*, 81). Pored transcendentnog uporišta, religija ima i važnu socijalnu ulogu. Ona potiče povezanost i harmoniju među staležima, a najnesretnijima pruža utjehu i nadu u “konačne razmjere vječne pravde” (*ibid.*, 211). Stabilizirajućoj ulozi religije adekvatna je stabilizirajuća uloga druge velike predrasude – vlasništva. Burkeov pojam vlasništva, pod kojim ponajprije podrazumijeva vlasništvo nad zemljom, stvara, održava i obnavlja društvene odnose moći, hijerarhije, privilegija, ali istovremeno i odnose odgovornosti, obveza i poštovanja. Vlasnički strukturirani društveni odnosi proizlaze iz “prirodnog podređivanja” (*ibid.*) i stvaraju stabilne, predvidljive i trajne obrasce društvene suradnje i poretka.¹⁵ Disciplinirajući autoritet vlasništva podučava ljude da “moraju raditi da dobiju ono što se radom može dobiti”, te da “moraju poštovati i vlasništvo u kojemu nemaju udjela” (*ibid.*). Burke, međutim, ne idealizira etablirani vlasnički poredak društvene moći. Štoviše, on priznaje da u ljudskome, a za njega to znači nužno nesavršenom

¹³ “Umjesto da odbace opće predrasude, mnogi se naši misleći ljudi služe njihovom umnošću, kako bi otkrili skrivenu mudrost koja vlada u njima. Ako nađu što traže, a rijetko kad ne uspiju, drže da je mudrije nastaviti s predrasudom i s razlogom koji je u njoj, nego odbaciti ruho predrasude i ne ostaviti ništa osim ogoljelog razloga. Jer predrasuda i njezin razlog imaju motiva da taj razlog učine djelatnim, te stanovit osjećaj koji će mu podariti trajnost” (Burke, 1993, 78).

¹⁴ O potrebi principijelne rehabilitacije predrasuda i o predrasudama kao uvjetima razumijevanja, vidi: Gadamer, 1978.

¹⁵ Burke je svjestan da je u njegovo vrijeme klasični, zemljoposjednički oblik vlasništva čimbenik stabilnosti poretka, dok je moderni trgovački, financijski i špekulativni kapital, a što uvjerljivo pokazuje u svojoj analizi revolucije, ključni uzročnik destabilizacije poretka. Burke je istovremeno zagovornik slobode trgovine i protivnik državne intervencije u privredne tokove i, s druge strane, ogorčeni protivnik socijalnih i političkih promjena što ih takvo “doba špekulacije” nužno donosi.

stanju, mnogi ustrajni naponi neće biti nagrađeni odgovarajućim uspjehom. Takvima preostaje samo utjeha religije i nada u Božju pravednost. Unatoč nesavršenosti, etablirani vlasnički poredak, ima jednu, ali pouzdanu prednost. Svi su njegovi nedostaci poznati i iskušani, dok sve drugo donosi neprocjenjivi rizik. Politička razboritost zahtijeva ne samo održavanje, nego i unapređivanje političkog poretka. Često je unapređivanje jedini način da se održi temeljna ravnoteža hijerarhijskog poretka. Jedinstvo promjene i kontinuiteta omogućava usavršavanje u vrlini ili moralni napredak. On se očituje u razvojnom ili historijskom konsenzusu svih aktera uravnoteženog poretka.

Politički um Edmunda Burkea: filozofija u djelovanju

Politička djelovanja Edmunda Burkea obilježena su brojnim ambivalentnostima i protuslovljima. Burke započinje političku karijeru kao radikalni vigovac, koji se gorljivo suprotstavlja kraljevoj samovolji, a završava s redefinicijom vizgizma i izgradnjom teorijske platforme bliske “novim torijevcima”. Burke je, nadalje, suprotno većinskim stavovima u javnosti i parlamentu, zdušno branio Američku revoluciju, a žestoko napadao Francusku revoluciju. Zajedljivo je kritizirao teoriju prirodnih prava, a istovremeno se pozivao na prirodni zakon u osudi bezobzirnog iskorištavanja indijskih naroda. Burke je zagovarao i branio moralni, socijalni i politički značaj aristokracije i istovremeno neumorno i bespoštedno napadao jednog od vodećih aristokrata njegova doba. Suprotstavljao se, nadalje, snižavanju izbornog cenzusa u Engleskoj, i istovremeno predlagao da se izborni cenzus u Irskoj snizi. Odrednice političkog konzervativizma Burke je povezao s onodobno novim ekonomskim liberalizmom Adama Smitha.¹⁶ U konzervativnu političku moralnost, Burke je ugradio jasan i nedvosmišlen zahtjev za religijskom tolerancijom. Čitavog je života branio ideje poretka, stabilnosti i mira, da bi nakon revolucionarnih zbivanja u Francuskoj pozivao na “sveti rat” protiv jakobinskog zla. Naposljetku, Burke i posthumno potiče ambivalentnosti: u 19. stojeću je hvaljen kao jedan od najvećih liberala i kao otac konzervativizma; njegovo je djelo i danas istovremeno zastupljeno u prikazima reprezentativnih mislilaca konzervativne i liberalne političke teorije.¹⁷

¹⁶ Adam Smith je javno pohvalio Burkea da je on posve samostalno, služeći se svojim načinima i metodama, došao da posve istovjetnih rezultata u razumijevanju privrednog života. Riječ je prije svega o načelima slobodne trgovine i autoregulacijskom mehanizmu tržišta koji Smith naziva “nevidljivom rukom”, a Burke “Božjom rukom”.

¹⁷ Vidi: Kirk, 1986; Lakičević, Stojanović, Vujačić (ur.), 2007.

Takve brojne ambivalentnosti i protuslovlja moguće je tumačiti s Burkeovom nedosljednosti i neprincipijelnim pragmatičkim utilitarizmom¹⁸ ili čak s psihoanalitičkom analizom osobina njegove kompleksne ličnosti.¹⁹ Interpretacijski uvjerljiviji i plodniji put je pokušati rekonstruirati posebnost Burkeove metode političkog promišljanja.²⁰ U pristupu i analizi političkih zbivanja Burke odbacuje apstraktni racionalizam, apriorizam i scijentizam. Takve metode ne mogu doprijeti do biti posebnih, konkretnih, promjenjivih i uvijek kontekstom određenih ljudskih djelovanja. Burke zato reafirmira Aristotelov pojam praktičkog uma. Autoritet praktičkog uma proteže se nad svim misaonim aktivnostima koje vode naše odlučivanje i djelovanje. Zbog toga je praktički um primjereni način spoznaje u moralnim i političkim djelovanjima. Način na koji praktički um spoznaje je razboritost. Pravila razboritosti, upozorava Burke, nisu premise iz kojih se logičkom analizom izvode konkluzije primjenjive u svim situacijama. Razborita prosudba, kako je to još Aristotel isticao, podrazumijeva sklad općih načela i posredujućih sudova s kojima se ta opća načela primjenjuju na konkretne, posebne i svagda jedinstvene i neponovljive ljudske situacije (Aristotel, 1988).²¹ Biti razborit u stvarima politike ili misliti političkim umom, ne znači samo vladati apriornim logičkim zakonitostima, nego znači postupati na pravi način, s pravim razlozima, u pravom trenutku i prema pravim ljudima, odnosno onima kojih se odlučivanje i djelovanje tiče. "Posao je spekulativnog filozofa da naznači primjerenne ciljeve vlasti... posao je političara, koji je filozof u djelovanju, da iznađe primjerena sredstva za te ciljeve i da ih učinkovito uposli" (Burke, 2005, I, 345). Zadaća je političkog uma ili razboritosti da uskladi ciljeve i sredstva, odnosno da načela političke teorije odmjeri na povijesnim zakonitostima konkretnog vremena i prostora. Burke to postiže tako što u pojmu historijske svijesti istovremeno nadilazi utilitarnu učinkovitost i apstraktnu izvjesnost prirodnih zakona. Ta sinteza posebnog i općeg, konkretnog i apstraktnog, učinkovitosti i načela, jest ono što, prema Burkeu, čini politički um ili vrlinu razboritosti. Bez određenih načela politička bi zbilja bila "samo smušena zbrka pojedinačnih činjenica i detalja, bez načina da iz nje izvedemo bilo koju vrstu teorijskih ili praktičkih konkluzija" (Burke, 2005, VII, 22). S druge strane, djelovati u politici samo na razini načela,

¹⁸ Vidi: O'Gorman, 2004.

¹⁹ Vidi: Kramnik, 1977.

²⁰ Vidi: Canavan, 1959.

²¹ Burke se i izravno poziva na Aristotela: "Aristotel, taj veliki učitelj mišljenja, upozorava nas... na vrstu obmanjivačke geometrijske preciznosti u moralnim argumentima, kao na najveću pogrešku u svojoj sofistaciji" (Burke, 2005, II, 106).

znači ostati metafizičarom i filozofom koji pokušava život, najčešće silom, ugurati u svoje logičke sheme. Tada sve biva "ostavljeno na milost i nemilost neiskusanih spekulacija, najdragocjeniji interesi zajednice prepušteni su onim labavim teorijama" (Burke, 1993, 145).

Oštrica Burkeove kritike upućena je prema apstraktno-racionalističkim prosvjetiteljskim političkim teorijama, kao i prema francuskim revolucionarima koji se na te teorije, osobito Rousseauovu, pozivaju. Ti političari metafizike i metafizički političari, kako ih Burke pejorativno naziva, nisu dorasli za razborito političko djelovanje, zbog toga što ne razumiju narav političkog. Prvo, oni ne razumiju da "mudrost ne može stvoriti građu, ona je stvar prirode i slučaja, a njezin je ponos što se njome zna poslužiti" (*ibid.*, 138). Drugim riječima, Burke retorički upozorava na granice novovjekovnog i modernog subjektivizma, decizionizma i konstruktivizma u političkom prosuđivanju. Naivno je, a zatim i opasno, misliti da se politički problemi bez ostatka mogu svesti na logičke probleme, pa se samo treba dosjetiti ispravnog rješenja. Dobrohotne i samozadovoljne spekulacije, ipak ne mogu, barem ne bez sistemskoga revolucionarnog nasilja, same iz sebe, i bez obzira na povijesna ograničenja i zakonitosti, proizvesti zamišljenu društvenu i političku zbilju. Drugo, Burke implicitno upozorava na teškoće nastale iz zanemarivanja razlike između uvida teorijskog razuma, koji se bavi stvarima oko nas, i uvida praktičkog uma, koji se bavi ljudskim stvarima. Pogubno je principe praktičkog odlučivanja izravno i bez posredovanja, a kako to čine francuski revolucionari u toj "filozofskoj revoluciji", izvoditi iz teorijskih postavki. To je pogubno zato što se nametanjem teorijskog načina rezoniranja u području praktičkih političkih stvari gubi dimenzija konkretnosti, posebnosti i povijesnosti. Treći i najdalekosežniji Burkeov prigovor, tiče se utemeljenja političkog autoriteta. Prosvjetiteljska filozofija i francuska revolucionarna politika stremile su k epistemološkom, a ne političkom utemeljenju vlasti. Politička zajednica, međutim, ako hoće ispuniti svoje moralne ciljeve, ne može počivati na istini, nego na općem dobru. Posao je filozofije i znanosti da utvrdi istinu, a posao je politike da zajamči opću korist i pravednost.²² Riječju, istinu i političko dobro ne možemo poistovjetiti. Zbog tog razloga

mudrost i nije najstroži ispravljatelj ludosti. One su dvije suparničke ludosti koje uzajamno i nepopustljivo ratuju, te se toliko okrutno koriste svojim prednostima, da će se u svojim svađama sad jedna, a sad

²² "Politički problemi ne tiču se prvenstveno istine ili laži. Oni se tiču dobrog ili lošeg" (Burke, 2005, IV, 105).

druga strana poslužiti najpretjeranim prostaštvom. Razboritost bi htjela biti nepristranom, ali ako bi ... razborit čovjek morao izabrati koje će zablude i krajnosti oduševljenja osuditi ili podnositi, možda će pomisliti kako je praznovjerje koje gradi, podnošljivije od onoga koje ruši (*ibid.*, 140).

Suprotno takvim razumijevanjima političkog života, temeljenim na neiskusanim spekulacijama i metafizičkim istinama, Burke se pouzdaje u politički um ili vrlinu javne razboritosti koja teži ostvarenju političkog dobra ili dobra zajednice. U naravi je političkog dobra, koje se političkim djelovanjem treba ozbiljiti, da ne dopušta razbacivanje dobrim željama i neobvezujućim maštarijama, nego je uvijek riječ o konkretnom, provedivom, složenom i nesavršenom dobru.²³

Političko dobro je konkretno zbog toga što je uvijek riječ o određenom, ograničenom i posebnom dobru neke historijski određene političke zajednice. Javne vrednote i dobra nemaju apstraktno značenje i izolirani smisao, nego su uvijek vrednote i dobra za nekog i nešto. Tek u kontekstu historijskih značenja i moralnih razumijevanja određene zajednice, pojedine vrednote dobivaju svoj smisao. Političko dobro, nadalje, mora biti moguće ili izvedivo u konkretnom povijesnom vremenu i prostoru. To znači da praktički imperativ politike – tako treba biti – pretpostavlja da je tako nešto i moguće. Ako to nije moguće, tada je riječ ili o tlapnji ili o potencijalnom nasilju. “Nijedan političar” piše Burke “ne može stvoriti situaciju. Njegovo je umijeće da dobro odigra igru koju mu je namijenila sudbina i da slijedi naznake prirode, vremena i okolnosti” (Burke, 1958–1978, IV, 154). Pored historijskih okolnosti i sama ljudska priroda postavlja ograničenja u vrsti političkog dobra koje je moguće ostvariti. Rousseauova filozofija i jakobinska politika nisu se na to osvrtaale, nego su smjerale k preobrazbi same ljudske prirode.²⁴ Suprotno tome, Burke sa svoga stajališta liberalnog i konstitucionalnog konzervativizma tvrdi: “Mi ne smijemo stvarati ljude, nego ih moramo prihvatiti onako kako ih zatičemo” (*ibid.*, I, 483). Treće obilježje političkog dobra je njegova složenost. Svaka javna vrlina i dobro ne postoji izolirano i samo po sebi, nego kroz socijalne i političke institucije tvore “skladno tkanje života” (Burke, 1993, 69). Utoliko i svaka politička odluka ima pred sobom dvostruku perspektivu: upućenost na neposredni cilj, ali i na ono što postignuće toga cilja znači za

²³ Vidi: Canavan, 1959.

²⁴ Na čuvene Rousseauove riječi “čovjek se rađa slobodnim, a posvuda je u okovima” (Rousseau, 1993, 58) Joseph de Maistre, predstavnik francuskog reakcionarnog konzervativizma, odvratio je zajedljivim riječima: to je isto kao da kažete, ovce su po prirodi mesožderi, ali posvuda pasu travu.

sveukupnu ravnotežu i opće dobro zajednice. Nasuprot jednostavnosti “geometrijskog pristupa u politici” koji je “najvarljiviji od svega” (*ibid.*, 152), Burke upozorava na složenu, međuovisnu i krhku građu zajedničkog života. To iziskuje oprez, postupnost i odgovornost. Naposljetku, opće dobro koje se političkim djelovanjem može ostvariti svagda je nesavršeno dobro. Burkeovo konzervativno razumijevanje politike odbacuje svaki oblik utopijskog mišljenja. “Onaj tko očekuje savršene reforme” piše Burke “ili obmanjuje ili je obmanut” (Burke, 1958–1978, I, 231). Teorije “profesora metafizike” i “filozofskih fanatika” (Burke, 1993, 56, 130) u politici pak, razmišljaju samo o apstraktnoj i savršenoj potpunosti. “Ali ta apstraktna potpunost njihov je praktički nedostatak” jer “tamo gdje nešto još nikada nije iskušano” zajedljivo piše Burke “ne javljaju se ni poteškoće” (*ibid.*, 55, 147). Između opcije da se ne čini ništa i opcije da se sniva o utopijski savršenom ustrojstvu, odgovorni političar izabire treću stvar – politiku malih koraka. “Polaganim, ali neprekinutim napredovanjem pazi se na učinak svakog koraka; dobar ili loš uspjeh prvoga osvjetljava nam drugi, te smo tako od svjetla do svjetla sigurno provedeni cijelim putem” (*ibid.*, 148).

Narav praktičkoga uma i narav političkog dobra određuju i karakter političke teorije. Ona se “ne može poučavati a priori. Niti nas neko kratko iskustvo može poučavati o toj praktičkoj znanosti” (*ibid.*, 56). Prvu vrlinu praktičkog uma – razboritost – postizemo političkim razmišljanjem. Ono “leži na računskoj osnovi: zbrajati, dijeliti, množiti i oduzimati”, ali ističe Burke “moralno, a ne metafizički ili matematički” (*ibid.*, 57). Shodno tome, zadaća političara nije da eksperimentira s neiskusanim spekulacijama i geometrijskim pristupima političkom životu. Njegova je zadaća “čuvati i popravljati istovremeno” (*ibid.*, 147).²⁵ Riječju, kazuje Burke, vidjevši bit politike u kompromisu i ravnoteži između suprotstavljenih interesa, “mi nadoknađujemo, pomirujemo, uravnotežujemo. U stanju smo tako u suvislu cjelinu ujediniti razne nepravilnosti i protivštine što ih nalazimo u ljudskim poslovima i mislima” (*ibid.*, 148). Temeljno umijeće svakog pravog političara zbog toga je stvarati i održavati krhki sklad između različitih interesa, položaja, staleža i svjetonazora, te između prednosti i tereta društvene suradnje.

²⁵ “Kad se zadrže korisni dijelovi staroga uređenja, a ono što se nadoda prilagodi zadržanome, onda je potrebno pokazati krepku misao, stalnu i ustrajnu pažnju, različite sposobnosti uspoređivanja i kombiniranja, te dovitljiv um, plodan u pronalaženju pomagala. Sve to treba djelovati u neprekinutom srazu s udruženim snagama protivnih nedostataka, s tvrdokornošću koja odbija svaki napredak, te s lakoumnošću koja umara i odbija sve što već ima” (Burke, 1993, 147).

Burkeov konstitucionalni konzervativizam i teorija države

Burkeovo djelo, pored temeljnog razumijevanja društvenog i političkog života, osobitog poimanja političkog znanja, te naročite metode političkog promišljanja, donosi i posebne doprinose političkoj teoriji. Svi su ti doprinosi nastali u jeku političkih borbi i Burkeove strastvene i u pravilu osamljeničke kritike dominantnih trendova političkog moderniteta. Većina Burkeovih političkih borbi završila je porazom. Njegova su teorijska stajališta u određenim razdobljima marginalizirana i naizgled posve nadiđena. Pa ipak, svaka nova kriza moderniteta, iznova se suočava s rezonancijama, često i pod novim nazivima, Burkeove snažne kritike. Burkeovi osobiti doprinosi modernoj političkoj teoriji očituju se u: teoriji države i konstitucionalizmu; teoriji reprezentacije i stranaka; teoriji međunarodnih odnosa i imperijalne pravednosti. Posebno važan doprinos čini Burkeova kritika političkog radikalizma i revolucija.

“Vlast je pronalazak ljudskog uma” jasno kazuje Burke “kojim se skrbi za ljudske potrebe” (Burke, 1993, 55). Pritom politička zajednica osigurava uvjete za pragmatične potrebe – sigurnost života i stjecanja materijalnih dobara – ali i pruža mnogo više od toga. Ona omogućava uljudivanje čovjeka i njegovo moralno usavršavanje. Burke tako povezuje moderno liberalno shvaćanje države (koje u njoj vidi instrument zaštite vlasništva), s klasičnim shvaćanjem političke zajednice kao oblika zajedničkog života u kojoj čovjek ostvaruje i usavršava svoju ljudsku moralnu prirodu. Politička zajednica putem svojih institucija omogućava čovjeku da, u mjeri u kojoj je to moguće, njegove “izvorne sklonosti budu osujećene, volja nadzirana, a njegove strasti pokorene” (*ibid.*, 55). To nisu ograničenja slobode, nego ograničenja samovolje. Tek ona omogućavaju postignuće i uvećanje kvalitete razumne slobode. Zadaća je politike da osigura opće dobro, na kojemu, shodno svom društvenom položaju, mogu sudjelovati svi članovi zajednice. Opće ili političko dobro počiva na ravnoteži između pogodnosti regulirane društvene suradnje, koja se očituje u zakonskim i običajnim pravima, i, s druge strane, tereta zajedničkog života, koji se očituje u političkoj obvezi.

U legitimiranju političkog autoriteta, Burke zauzima posredničku poziciju između dvaju suprotstavljenih i podjednako neuvjerljivih stajališta, koja se u međusobnom suprotstavljanju uzajamno hrane. Riječ je o stajalištu “starih fanatika” – zagovornika božanskog prava monarha i “novih fanatika” – zagovornika pučkog izbora kao načina legitimiranja vlasti. Oba suprotstavljena stajališta, počivaju na istovjetnoj zabludi: arbitrarnoj

legitimaciji političkog autoriteta.²⁶ Politička zajednica ne može bezuvjetno počivati ni na volji jednoga – kralja, ali ni na volji mnoštva – puka. Bezuvjetna volja, neovisno o tome tko je njezin nositelj, po sebi je arbitrarna i nepredvidljiva, te utoliko neprimjerena da bude jedini temelj političkog života. Zbog tog razloga Burkeova legitimacija političkog autoriteta prida je dostupnom elementu volje, i to ne bilo kakve, nego uravnotežene volje svih sastavnica društva, ograničavajući element uvriježenih socijalnih i političkih praksi. Riječju, Burke opravdava političke ustanove s pozivom na historijski um i iskustvo. Oni objedinjuju pretpostavljeni izvorni ugovor i dugi povijesni niz prihvaćenih i u običajnom pravu priznatih i prenošenih praksi zajedničkog života.²⁷ Burke retorički prihvaća liberalni kontraktualizam ili ideju da je političku zajednicu moguće legitimirati s ugovornim prijenosom prava, samo zato da bi pojam ugovora argumentacijski proširio, preinačio i doveo do značenja historijskih oblika života. Time Burkeov historijski ugovor odmiče od liberalnog, instrumentalnog i redukcionističkog razumijevanja politike, te ocrtava konzervativno, supstancijalno i sveobuhvatno razumijevanje političkog života.²⁸

Politički poredak može ostvariti svoju svrhu – opće ili javno dobro – samo ako je dobro uređen. Dobro uređeni politički poredak, misli Burke,

²⁶ “Ti stari fanatici jedine i arbitrarne moći, dogmatizirali su da je nasljedno kraljevanje jedina zakonita vladavina na svijetu, upravo kao što novi fanatici pučke arbitrarne moći tvrde kako je narodni izbor jedini zakoniti izvor vlasti” (Burke, 1993, 27).

²⁷ “Zamijetiti ćete kako je od Magnae Chartae pa do Deklaracije o pravima, jedna te ista politika našeg uređenja bila da traži i utvrdi naše slobode kao neotuđivu baštinu namrijetu nam od predaka i namijenjenu našim potomcima; kao neki posjed koji posebno pripada narodu ovoga kraljevstva, a bez ikakva pozivanja na neko općenitije ili jače pravo” (Burke, 1993, 33)

²⁸ Značajke Burkeova historijskog ugovora o političkoj zajednici su: prvo, država ne nastaje i ne postoji po modelu privatno-pravnog prometa ugovornih strana jer “država se ne smije smatrati tek malo boljim ortačkim sporazumom u trgovini paprom, kavom, pamučnom tkaninom ili nekim takvim niskim poslom” (Burke, 1993, 86). Drugo, “niži ugovori o predmetima od pukog prigodnog interesa mogu se raskidati po volji – ali država se ... ne smije uzeti kao sitan privremeni interes, koji se razvrgava voljom strana ugovornica”. Treće, država nije “udruženost u stvarima koje služe samo grubom životinjskom postojanju privremene i propadljive naravi. To je udruženost u svekolikoj znanosti, u svekolikoj umjetnosti, udruženost u svakoj vrlini i svakom savršenstvu” (*ibid.*). Riječju, država nije samo instrumentalna tvorevina izvanjske koristi, nego je supstancijalna forma civiliziranog načina života, koji oblikuje individualno i zajedničko postojanje. Četvrto, moralni i civilizirajući ciljevi države otvoreni su i kontinuirani horizont povijesti, odnosno “kako se ciljevi takve udruženosti ne mogu postići ni za mnogo naraštaja, to ona postaje združena ne samo između živih, nego između živih, mrtvih i onih koji će se tek roditi” (*ibid.*). Naposljetku peto, historijski ugovor o političkom poretku nije izraz samo ljudske volje, nego je instanca i oprimjerenje prirodnih zakona ili nužnog poretka svijeta. Utoliko “svaki ugovor svake pojedine države nije nego klauzula u onom velikom prvobitnom ugovoru vječnog društva, koji povezuje više i niže naravi, spajajući vidljivi i nevidljivi svijet... koji svaku fizičku i moralnu prirodu drži na određenom joj mjestu. Taj zakon nije podložan volji onih, koji su beskrajno višom obveznošću dužni podložiti svoju volju tom zakonu” (*ibid.*, 87).

počiva na ideji ravnoteže ili skladnom odnosu dijelova i cjeline. Ravnoteža političkog poretka očituje se na dijakronijskoj i sinkronijskoj ravni. Dijakronijska ravnoteža poretka znači historijsko i dinamičko jedinstvo kontinuiteta i promjene, održavanja i popravljivanja, tradicije i napretka. “Čuvajući tako put prirode u vođenju države”, piše Burke, “u onom što popravljamo nismo nikada posve novi, u onom što zadržavamo nismo nikada posve zastarjeli” (*ibid.*, 33). Dijakronijska ravnoteža poretka zajamčena je s normativnim stavom tradicionalizma. Sinkronijska ili statička ravnoteža političkog poretka počiva na konceptu mješovite i umjerene konstitucionalne vladavine. Mješoviti politički poredak, smatra Burke, prirodni je izraz, različitih, protivnih i sukobljenih interesa, kakvi postoje u svakom složenom društvu. S političkim predstavljanjem različitih interesa, shodno njihovoj važnosti, a što podrazumijeva i isključenje, kako Burke kaže, nižih zanimanja bez časti i vrline, postižu se dvije stvari. Prvo, time se poštuju velike razlike među ljudima nastale na temelju života u građanskom društvu ili njihovoj drugoj “stečenoj naravi”. Riječ je o razlikama “prema rođenju, naobrazbi, pozivu, životnoj dobi, prebivanju u gradu ili selu, raznim putovima stjecanja i učvršćivanja imutka, te prema njihovoj kvaliteti, što ih sve čini nalik mnogim različitim životinjskim vrstama” (*ibid.*, 161). Zbog toga je njihovo svrstavanje i predstavljanje prema staležima i razredima, te pridavanje odgovarajućih položaja i povlastica, odgovor na “ono što traže njihove konkretne prilike” i “prerogative same prirode” (*ibid.*, 161, 46).

Nejednaka zastupljenost ili politička nejednakost ne znači, ideologijski tvrdi Burke, poricanje ideje jednakosti. Stvarna nejednakost u društvu “ne može se ukloniti”, a nju “poredak građanskog života uspostavlja kako na dobrobit onih koje mora ostaviti u skromnom položaju, tako i onih koje može uzvisiti u sjajnijem, no ne i sretnijem položaju” (*ibid.*, 36). Drugim riječima, stvarne, socijalne i političke nejednakosti su nužnosti. Vrednotu jednakosti pak, Burke ideologijski reinterpretira. Isprva ističe da se “prava moralna jednakost čovječanstva” sastoji u traženju i prepoznavanju sreće “koja se vrlinom može naći u svim uvjetima”, da bi zatim posegnuo za klasičnom aristotelovskom teorijom proporcionalne jednakosti ili načelom jednako prema jednakima.²⁹ To znači da “sve treba biti otvoreno, ali ne svakom čovjeku bez razlike” (*ibid.*, 47). Vrednota jednakosti nije u primjeni jednakog kriterija na nejednake ljude, nego upravo obrnuto, u različitom postupanju prema različitim ljudima, a obzirom na njihove zasluge i vrsnoće. Burke smatra da vrednota jednakosti ne znači političku jednakopravnost građana, nego znači proporcionalnu jednakost ili hijerarhijski

²⁹ Usporedi: Aristotel, 1988, 1301a, 20–30; 1282b, 23–30.

usklađenu cjelinu u kojoj je svatko, shodno svom položaju, značenju i zasluži, nositelj adekvatno jednakih privilegija. Takvu jednakost, koja počiva na razlikama u stečenoj ljudskoj prirodi, Burke naziva “plemenitom jednakosti” koja postoji “bez uništenja staleža” (*ibid.*, 69). Burkeova ideja proporcionalne i “plemenite jednakosti” dovodi do toga da je “država... dolično i odgovarajuće zastupana samo svojim sposobnim i bogatim ljudima” (*ibid.*, 47). I unutar tako stvorene skupine kvalificirano jednakih ljudi, Burke poseže za idejom ravnoteže kao jamstva stabilnosti poretka. Naime, “kako je sposobnost djelatno i energično načelo, a vlasništvo tromo, nepokretno i plaho, ono nikada ne može biti sigurno pred naletom sposobnosti, osim ako nije prekomjerno zastupljeno” (*ibid.*, 47). Prevladavajuća zastupljenost vlasništva, i to prije svega tradicionalnog zemljoposjeda i obiteljskog gospodarstva, kao statičkih elemenata, a pred špekulativnim kapitalom i poduzetničkim duhom, kao dinamičkih momenata, treba jamčiti stabilnost poretka i biti brana pred naglim promjenama.³⁰

Druga važna stvar u mješovitom političkom poretku, pored političke artikulacije socijalnih razlika među ljudima, jest ostvarivanje skladnoga političkog poretka na temelju ravnoteže između različitih i sukobljenih interesa. Burke u konzervativnu političku teoriju uključuje zasade liberalnog konstitucionalizma. Riječ je prije svega o načelu vladavine zakona, te podjeli vlasti i međusobnoj kontroli i ravnoteži grana vlasti. Najveći neprijatelj političkog poretka jest neograničena i nekontrolirana moć, bez obzira na to tko je njezin socijalni nositelj. “Tamo gdje imamo apsolutnu vlast”, sarkastično zapisuje Burke, “potrebna je samo riječ da ukinemo zajedno nedostatke i uređenje” (*ibid.*, 147). Pri tome je posve svejedno je li nositelj apsolutne vlasti kralj ili ničime ograničena pučka samovolja. Lijek za bolesti apsolutne i arbitrarne vlasti, bila ona “monarhijska ili demokratska tiranija” jest “sav taj spoj i protivnost interesa, ona akcija i reakcija koja u svijetu prirode i politike, iz međusobne borbe razložnih sila izvlači sklad cjeline” (*ibid.*, 73, 35). Pored konstitucionalnog uređenja mješovitog političkog poretka, branu pred samovoljnom i apsolutnom političkom moći, čini i umjerenost političkog uređenja. Ona počiva na uvažavanju prirod-

³⁰ Burke ne pada u zamku da i sam učini ono što prigovara drugima – apstraktni mit o točnom omjeru između predstavljanja vlasništva i predstavljanja sposobnosti. Umjesto toga, ističe dva suprotstavljena praktička načela, koja u svakoj konkretnoj situaciji treba razborito uzeti u obzir. S jedne strane, ističe Burke “nećete stoga pomisliti da moć, vlast i vrsnoću želim svesti na krv, ime i naslov. Ne, gospodine. Nema kvalifikacije za vlast osim vrline i mudrosti, stvarne ili pretpostavljene” (Burke, 1993, 47). S druge strane, protuteža dinamičkom elementu sposobnosti treba biti statički element preskripcije “stanovito pristojno isticanje, neka prednost (ne njezino isključivo prisvajanje) koja se nekome daje po rođenju, nije ni neprirodna ni nepravedna, a ni neumjerena” (*ibid.*, 48).

nih i povijesnih zadanosti, koje čine nedisponirajući i utoliko ograničavajući dio političkog odlučivanja. Riječ je o preskripcijama prirodnog zakona i običajnosti, te velikim i općim predrasudama religije i vlasništva, koje čine objektivnu protutežu subjektivnoj političkoj volji. Na taj način poredak je zaštićen od ishitrenih i hirovitih odluka, odnosno postiže se njegova umjerenost. Burke je povezao elemente liberalnog konstitucionalizma s konzervativnim razumijevanjem političke zajednice. Time je uobličio posebno stajalište konstitucionalnog konzervativizma.³¹ Burke, s jedne strane, dosljedno inzistira na vladavini zakona, poštovanju privatnog vlasništva, religijskoj toleranciji, reprezentativnoj vlasti, neovisnom sudstvu, te međusobnoj kontroli i protuteži suprotstavljenih interesa, dok, s druge strane, smatra da je uravnoteženi politički poredak najviša vrednota, te izvor svekolike moralne i zakonske slobode, a time i civiliziranog života uopće.

Teorija političkog predstavljanja i političke stranke

Burkeova teorija političkog predstavljanja i političkih stranaka dosljedno proizlazi iz njegova shvaćanja društva kao organski i korporativno uređene cjeline, te njegova shvaćanja političke zajednice kao mješovitog i uravnoteženoga političkog poretka. Temeljna ideja Burkeove teorije reprezentacije jest da se predstavljaju i promiču interesi, a ne osobe. Interesi su objektivne, uglavljene i relativno postojeane potrebe korporativnih i staleških tijela. Tako, primjerice, postoji trgovački interes, zemljovlasnički interes, interes crkvenih tijela, interes mnoštva. Interesi su predstavljeni shodno njihovom značenju za cjelinu i ravnotežu društva i političkog poretka. Većina ljudi, kao članova korporativnih i staleških tijela, razreda i gradova, ne može spoznati što su njihovi pravi interesi. Oni nisu stvar pukog

³¹ Burkeov konstitucionalni konzervativizam razlikuje se od reakcionarnog konzervativizma koji zastupa, primjerice, Joseph de Maistre. Šest godina nakon Burkeova djela *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj*, De Maistre je objavio spis *Razmatranja o Francuskoj* u kojem se, također, žestoko obrušava na revoluciju i prosvjetiteljstvo. De Maistreova teorijska pozicija, međutim, razlikuje se od Burkeove u barem četiri točke: 1) on jednostrano i radikalno idealizira prošlost; 2) izravno se oslanja na teološke premise i religijske uvide u političkoj teoriji; 3) odbacuje svaku vrstu racionalizma; 4) ocrtava konzervativnu utopiju potpune utopljenosti pojedinca u zajednicu, u kojoj se gubi svaka različitost i napetost. S druge strane, Burkeovo stajalište razlikuje se od Lockeova konstitucionalnog liberalizma, po tome što liberalizam smatra da je politički poredak instrumentalan i u krajnjoj liniji nužno zlo, dok je za Burkea politički poredak supstancijalni oblik života, prijeko potreban za moralni razvoj čovjeka. Primarni subjekt političkog djelovanja za Lockeja je pojedinac, dok je za Burkea to organski uravnotežena zajednica. Liberalizam smatra da je ograničen doseg političkog djelovanja, dok Burke misli da političko djelovanje nije ograničeno po doseg, nego po kvaliteti ili moći zadiranje u prirodni tijek stvari.

mnijenja ili volje, nego su stvar razboritih uvida praktičnog uma do kojih mnoštvo ne može doprijeti. Zbog tog razloga Burkeova elitistička teorija političkog predstavljanja postavlja dvostruki filtar. S jedne strane, Burke se protivi prijedlogu izborne reforme u Engleskoj koji zagovara teritorijalne izborne okruge i proširenje prava glasa na sve muškarce. S druge i teorijski interesantnije strane, on uspostavlja odnos paternalističkog povjerenja između predstavnika i njegovih birača u izbornom okrugu. Odnos je paternalistički zbog toga što predstavnici čine "prirodnu aristokraciju" (Burke, 2005, IV, 109), te stoga mogu razborito spoznati interese cjeline političke zajednice i interese dijela koji predstavljaju, te shodno tome odlučiti što je u danom povijesnom trenutku najbolje učiniti.³² Vlast, naime, ne može počivati ni na mnijenju, ni na volji, nego na razboritosti ili "općem umu cjeline". Volja nije princip političkog djelovanja jer "niti nekolicina, niti mnoštvo nema pravo, u bilo kojoj stvari povezanoj s dužnostima, povjerenjem, dogovorom ili obvezom, djelovati jedino po svojoj volji" (*ibid.*, 101). Volja i dužnost, tvrdi Burke, uvijek su suprotstavljeni pojmovi. Volja nikada ne može biti "standard ispravnog i neispravnog", a ispravno i neispravno jesu ono čime se bavi politika. Ako bi vlast bila stvar bilo čije volje, podučavao je Burke svoje birače u Bristolu, onda bi volja birača, bez ikakve dvojbe, trebala biti nadmoćna. Ali vlast i zakonodavstvo su stvar uma i prosudbe. Mnoštvo ne samo da ne može spoznati svoje prave i najvažnije interese, nego ono ne može misliti ili djelovati bez vodstva i usmjeravanja. Utoliko i moć "u rukama mnoštva... ne dopušta nikakav nadzor, nikakvo usmjeravanje, niti bilo kakav postojani smjer" (*ibid.*, 102).³³ Sve su to razlozi da političko predstavljanje ne može počivati na udovoljavanju prohtjevima, željama i mnijenju mnoštva, nego na paternalističkom povjerenju, koje uspostavlja moralne obveze s obje strane. Zadaća je predstavnika da, shodno svojim moćima razboritog predstavljanja, promiču interese svojih birača promotrenih s aspekta cjeline političkog poretka.³⁴ Zadaća je pak birača da se pouzdaju u svoje predstavnike i s

³² "Ljudi nemaju pravo", tvrdi Burke, "na ono što nije razborito i što nije na njihovu korist" (Burke, 1993, 57).

³³ Burke dodaje: "niti jedan zakonodavac, u bilo kojem dobu svijeta, nije dragovoljno postavio aktivnu moć u ruke mnoštva.... Narod je prirodni nadziratelj autoriteta, ali zajedno obnašati autoritet i nadzirati autoritet je protuslovno i nemoguće" (Burke, 2005, IV, 102).

³⁴ Mnoštvo spoznaje zbilju u neposrednim doživljajima i osjećajima: uskraćenosti, patnji, deprivilegiranosti, ushićenosti, mržnji, slutnji i raznovrsnim očekivanjima. Predstavnici trebaju prepoznati i osjetiti taj pučki sentiment, da bi ga politički artikulirali, odredili mu uzroke, smjer i terapiju. "Ljudi su gospodari. Oni trebaju samo ugrubo iskazati svoje želje. Mi smo vrsni umjetnici; mi smo vješti majstori koji njihovim željama daju savršenu formu... Oni su patnici, koji kazuju simptome svojih tegoba; mi znamo točno izvorište bolesti te kako primijeniti lijek" (citirano u: Pitkin, 1967, 184).

vremenom uvide razboritost njihove odluke, ma koliko bi ona mogla biti suprotna njihovim trenutačnim nagnućima. Predstavnik se ne smije povinovati željama svojih birača. “Vaš predstavnik duguje Vam”, tvrdi Burke, “ne samo svoju marljivost, nego i svoju prosudbu, a on Vas izdaje, umjesto da vam služi, ako svoju prosudbu žrtvuje vašem mišljenju” (Burke, 2005, II, 59–60).³⁵ Paternalistički odnos predstavnika i birača – predstavnici su dužni vladati na dobrobit birača i političke zajednice, ali nisu izravno od njih nadzirani – uravnotežen je s izbornim pravom birača da uskrate povjerenje predstavniku u Donjem domu Parlamenta. Burke je uvjeren da je načelno i na dugi rok ostvariva suglasnost između razboritih odluka predstavnika i htijenja biračkog tijela. Ono što predstavnik razumije sada, biračko će tijelo, koje je po naravi tromije i sporije uči, shvatiti nakon kraćeg ili dužeg vremena. Ako, međutim, do suglasnosti ne može doći, biračko tijelo ima pravo, da na vlastitu odgovornost, na izborima uskrati povjerenje predstavniku.³⁶

Burkeova teorija političkih stranaka u skladu je sa njegovom teorijom reprezentacije. Obje nastaju u okviru Burkeova nastojanja da, na ideološkoj platformi obrane britanskog konstitucionalizma, dade vigizmu novo značenje i političku artikulaciju. Burke legitimira djelovanje političke stranke, posebice frakcije rockinghamskih vigovaca, tako što posebne historijske i političke situacije interpretacijski uzdiže na principijelnu razi-

³⁵ Burke nastavlja: “sigurno je, gospodo, da predstavnik treba biti sretan i ponosan što živi u najstriktnijem zajedništvu, najprisnijem saobraćanju i potpuno bezrezervnoj komunikaciji sa svojim biračkim tijelom. Njihove želje, trebaju imati veliki značaj za njega, njihova mišljenja duboko poštovanje, njihovi poslovi neprekidnu pozornost. Njegova je dužnost da žrtvuje svoj odmor, svoju ugodu, svoja zadovoljstva njihovim – i iznad svega, uvijek, u svim slučajevima, da prednost daje njihovom interesu pred svojim. Ali njegovo nepristrano mišljenje, njegov zreli sud, njegovu prosvijećenu savjest, ne može žrtvovati vama, niti bilo kojem čovjeku ili skupini ljudi” (Burke, 2005, II, 60).

³⁶ Upravo se to dogodilo Burkeu prigodom njegova kandidiranja za drugi mandat u predstavljanju Bristola, onodobno drugog grada u Engleskoj. Neposredno uoči izbora, Burke je održao govor, poznat kao *Speech of Bristol Guildhall* iz 1780. u kojemu odgovara na kritike biračkog tijela i ocrtava svoje razumijevanje predstavnništva. Burke odbacuje sve četiri upućene mu kritike: 1) “zanemarivanje dužnog poštovanja prema biračima zbog rijetkih posjeta”; 2) “postupanje u donošenju prvog Irskog trgovačkog zakona”; 3) “mišljenje i postupanje u vezi sa zakonskim prijedlogom lorda Beauchampa, koji se tiče dužnika”; 4) “glasovanja u posljednjem slučaju oko rimskih katolika” (Burke, 2005, II, 229–230). Burke objašnjava svoje odluke: dosljedno je branio interese Bristola, ali i zagovarao pravo Irske na slobodnu trgovinu; zalagao se za ublažavanje kazni dužnicima jer samo tako mogu vratiti svoje dugove; stao je uz religijsku toleranciju i podupro potpuno obespravljene irske katolike. Zaključno ističe Burke “Ne tvrdi se da sam u dugom razdoblju moje službe, ma i u jednom slučaju, žrtvovao najmanji vaš interes mojoj ambiciji ili mojem blagostanju... Ne! optužbe protiv mene samo su jedne vrste, da sam načela opće pravednosti i dobrohotnosti gurao odveć daleko; dalje nego li bi oprezna politika dopuštala, dalje negoli bi se mnogi mogli složiti” (*ibid.*, 263).

nu. To postiže time što političke probleme vremena razmatra kroz prizmu moralnih i konstitucionalnih pitanja. U drugoj polovini 18. stoljeća, u prvi plan javnih rasprava ponovno dolaze konstitucionalna pitanja odnosa kralja i parlamenta.³⁷ Godine 1770. Burke piše *Misli o uzroku sadašnjih nezadovoljstava* (*Thoughts on the Cause of the Present Discontents*) u kojima, na motivu kraljevih zloporaba, ocrtava svoju teoriju stranaka.³⁸ Burke iznosi tezu o “dvorskoj kabali”, “dvostrukom kabinetu” i “stranci kraljevih prijatelja” koji hine neovisnost, a zapravo se tajno dogovaraju s kraljem, izdajući načela konstitucionalizma (Burke, 2005, I, 342, 315, 319). Uravnoteženi i mješoviti poredak počiva na konstitucionalnom skladu monarhijskog, aristokratskog i demokratskog elementa. Zadaća je stranke da putem parlamentarna djelovanja omogući središnju i stabilizirajuću ulogu aristokracije, te tako spriječi bilo monarhijska, bilo pučka posezanja. “Kada se zli ljudi povezuju” kazuje Burke, “dobri se moraju udružiti; inače će pasti jedan po jedan” (*ibid.*, 343). Kraljeva strančarenja i potkupljivanja predstavnika ugrožavaju vlast koja počiva na vlasništvu i vrlini. Obranu pred konspiracijom i uzurpacijom može pružiti samo stranka karakternih ljudi, koja vraća dostojanstvo Parlamenta i obnavlja “staru službu nadzora” (*ibid.*, 350). Burke određuje stranku sljedećim riječima: “tijelo ljudi ujedinjenih da zajedničkim djelovanjem promiču nacionalne interese, a na temelju određenog načela koje svi prihvaćaju” (*ibid.*, 345). Burkeova definicija ističe važnost i snagu zajedničkog djelovanja za opće ciljeve, ali i ostavlja otvorenim pitanje prava na individualnu prosudbu i izdvojeno mišljenje. Stranka treba omogućiti

da oblikujemo načela prema našim dužnostima i situacijama. Da budemo posve uvjereni da su naše nepraktične vrline lažne; i da radije riskiramo pogreške u djelovanju s učinkom, negoli da tratimo naše dane bez prijekora i bez koristi. Javni život je stanje moći i snage; ogrešuje se u svoju dužnost onaj koji kraj budilice spava, kao i onaj koji prelazi neprijatelju (*ibid.*, 348–349).³⁹

³⁷ Do kuda sežu kraljeve prerogative u postavljanju ministara i funkcioniranju izvršne vlasti? Kakav je odnos između kralja i ministara, a kakav između ministara i parlamenta? Kralj George III, shodno svojim prerogativama, za ministra postavlja Lorda Butea, svog negdašnjeg tutora i osobu od posebnog povjerenja. Vigovski prvaci su uvjereni da je kralj time zlorabio svoj položaj jer je pomiješao javno i privatno djelovanje, prekomjerno proširio svoju moć i narušio konstitucionalnu ravnotežu.

³⁸ Koliko su kraljeve zloporabe bile dio tek osnaživanja vlastite pozicije, a koliko dio smišljenog plana za obnovom apsolutističke moći, teško je procijeniti, no gotovo je jednodušno prihvaćena ocjena da je afera s Lordom Buteom preuveličavana i iskorištena za političko profiliranje vigovske stranke.

³⁹ O Burkeovoj teoriji stranaka, vidi: O’Gorman, 1973; Pitkin, 1967.

Ljudi će uvidjeti nužnost poštenog povezivanja, ali će možda to vidjeti kad je odveć kasno. Zbog toga je prijeko potrebno da “rano djelovanje spriječi kasnije i uzaludno nasilje” (*ibid.*, 349).⁴⁰

Burkeova teorija predstavljanja očituje se u političkoj artikulaciji i promociji zastupanih interesa. Interesi su objektivni i racionalno obrazloživi te podatni da na temelju rasprave, dovedu do razboritih dogovora koji se uključuju u nacionalnu politiku. Zadaća je predstavnika da u parlamentu predstavi, razborito obrazloži i zastupa odgovarajuće interese. Predstavnik zastupa takve interese, ali je on prije svega član parlamenta i utoliko odgovoran za cjelinu političke zajednice.⁴¹ Burkeova teorija predstavnništva počiva na izvanjskoj i unutarnjoj ravnoteži. Izvanjska ravnoteža je u izboru predstavnika shodno važnosti interesa koji predstavljaju, te u njihovu nadzoru od strane Doma lordova. Unutarnja ravnoteža, pak, počiva na dvije stvari: neobvezujućem mandatu predstavnika i načinu donošenja političkih odluka putem razborite parlamentarne rasprave. Predstavnik ima neobvezujući mandat jer nije obavezan slijediti upute i želje svojih birača, nego zastupati njihove interese s gledišta cjeline političke zajednice. Način donošenja političkih odluka putem parlamentarne debate također podrazumijeva ravnotežu općih i posebnih interesa. Rasprava, uvjeren je Burke, mora pokazati snagu i uvjerljivost argumenta, te otkriti što su zapravo pravi interesi nacije, koji obvezuju predstavnike. Političko odlučivanje ne smije se svesti na preglasavanje i počivati na mehaničkoj snazi većinskog načela, nego treba težiti konsenzusu. On se postiže uvažavanjem argumenata, uvjeravanjem i kompromisom. Burkeovim riječima, parlament nije “kongres ambasadora različitih i neprijateljskih interesa... nego je raspravna skupština jedne nacije s jednim interesom” (Burke, 2005, II, 60).

⁴⁰ Burke je, dakako, svjestan da stranka koja treba biti brana pred političkom degeneracijom i korupcijom, i sama treba paziti da okupi časne ljude predane javnom, a ne privatnom interesu. “primijetio sam” piše Burke “tri vrste ljudi kojih se valja kloniti. One koji ne zagovaraju ništa, nego slijede svoje vlastite interese i pokazuju spremnost da se pridruže trenutnim nositeljima moći, ma u čijim rukama da je ona i ma kako bila korištena. Druga vrsta su ambiciozni ljudi, slabih ili nikakvih principa, koji sa svojom prevrtljivošću iskorištavaju sve stranke i zato izbjegavaju ući u nešto što bi se moglo razumjeti kao sporazum s bilo kojom od njih. Sljedeću vrstu jedva je vrijedno spomenuti jer se radi o četvero ili petoro seoske gospode male učinkovitosti u javnom djelovanju” (Burke, 1958–1978, IV, 79).

⁴¹ “U nas predstavnik” piše Burke, uspoređujući britanski poredak i francusko revolucionarno ustrojstvo vlasti, “odvojen od ostalih dijelova, ne može ni postojati, ni djelovati. Vlast je točka na koju se poziva svaki član i okrug naše zastupljenosti. To je središte našeg jedinstva. Ta vlast na koju se poziva je povjerenik za cjelinu, a ne za dijelove” (Burke, 1986, 303). Usporedi hrvatski prijevod gdje se “*trustee*” prevodi kao upravitelj (Burke, 1993, 164).

Međunarodni odnosi: imperijalna pravednost, irsko pitanje, emancipacija američkih kolonista i pitanje Indije

Središnja ideja Burkeove političke teorije, skladni poredak u uravnoteženim cjelinama, povezuje njegovo razumijevanje individualnog, nacionalnog i međunarodnog života. Kao što individualni životi dobivaju svoj smisao i značenje s pripadanjima, ograničenjima i privrženostima u građanskom društvu i političkoj zajednici, tako i nacionalne države grade svoju opstojnost i identitet u mreži međunarodnih odnosa. Poredak državnog stanja pretpostavlja stanoviti poredak međunarodnih odnosa. Unutarnja i vanjska politika za Burkea su samo dva motrišta ili strane iste stvari. U razmatranju međunarodnih odnosa Burke u prvi plan postavlja tri teme. To su: narav međunarodnih odnosa, imperijalna pravednost i legitimacija konzervativnog intervencionizma. U razmatranju naravi međunarodnih odnosa Burke izmiče kasnijoj, idealnotipskoj podjeli na realiste (Machiavelli i Hobbes), racionaliste (Grotius i Vattel) i revolucionare (Kant i Marx) (Wight i Porter, 1992). Njegovo poimanje međunarodnih odnosa polazi od kategorije moći, ali se ipak ne uklapa u realističnu školu jer međunarodne odnose ne vidi kao polje anarhije. Burke, štoviše, smatra da su prirodni zakon i prava naroda obvezujući moralni sklopovi za odnose među državama. S druge strane, on se razlikuje od škole revolucionara utoliko što odbacuje univerzalnu moralnu solidarnost i svjetsku zajednicu. Njegovo je stajalište najbliže školi racionalista, ali se od njih razlikuje drukčijim poimanjem nacije, suvereniteta i karaktera međunarodne povezanosti.

Nacija ili politički osviješteni narod za Burkea je historijska zajednica. To znači da njegovo poimanje nacije povezuje teritorijalno i institucionalno jedinstvo, na čemu inzistiraju racionalisti i teoretičari društvenog ugovora, s romantičarskim idejama o naciji kao zajedništvu duha, kulture i etniciteta. Suverenitet države nije apsolutan, nego je ograničen i kvalificiran. To je zato što su moć i sloboda država uvijek samo dio međunarodnog poretka, koji počiva na sustavu postojanih ravnoteža moći. Europska stabilnost i ravnoteža počiva na četiri regionalne ravnoteže: "1. velika središnja ravnoteža Britanije, Francuske i Španjolske; 2. ravnoteža Sjevera; 3. ravnoteža Austrije i Prusije; 4. ravnoteža Italije" (Burke, 2005, V, 278). Sustav međunarodne ravnoteže u Europi nije samo odnos snaga, nego je to ponajprije moralni cilj. On iskazuje jedinstvo kulturnog kruga i čuva od opasnosti koje donose hegemonija ili dezintegracija. Priznata i stabilna međunarodna ravnoteža moći i temeljno jedinstvo običaja, religije i institucija čine zalag slobode svake pojedine europske države. To je "javni zakon Europe", odnosno "poznati običajni zakon Europe za sva vremena i

od strane svih moći” (*ibid.*). Europa je za Burkea “virtualno jedna država” povezana istovjetnim zakonima, ustanovama i ponajprije zajedničkom kulturom. Njegovo razumijevanje međunarodnih odnosa u Europi nalikuje modelu srednjovjekovnoga Zapadnog kršćanstva: ravnoteža jedinstva i različitosti, kulturne univerzalnosti i političke decentralizacije.

Imperijalna zajednica je, kazuje Burke, “skupina više država pod jednom zajedničkom glavom”, a u kojoj “podređeni dijelovi imaju mnoge lokalne privilegije i zaštite” (*ibid.*, II, 84–845). Imperijalno pravo zemlje matice formalno nije ograničeno. Ipak, imperijalni odnosi ne počivaju na pukoj prevlasti i podvrgavanju. Umjesto toga, smatra Burke, strukturu imperijalnih odnosa određuje i obvezuje trostruko povjerenje. Riječ je, prvo, o povjerenju prema univerzalnim odredbama prirodnog zakona koje nalažu obzirnost i poštovanje prema svakom čovjeku. Normativni obrazac prirodnog zakona je primarno uporište s kojeg Burke kritizira imperijalnu politiku prema Indiji. Druga vrst povjerenja utkanog u imperijalne odnose čini pravo naroda. Tu tekovinu rimskog prava, Burke koristi za razumijevanje primjerenog odnosa među narodima sa zajedničkom kulturom i poviješću. Naposljetku, treća vrst povjerenja, koje određuje imperijalne odnose, je povjerenje prema britanskom Parlamentu. Smisao imperija, Burke nikada nije vidio samo i jedino u širenju Britanske nacionalne moći, nego i u širenju političke moralnosti sazdane na britanskom konstitucionalizmu. Burkeova načela imperijalne pravednosti i političke moralnosti u imperiju proizlaze iz njegovih stavova prema trima ključnim pitanjima vremena: 1) odnosu prema irskim katolicima; 2) odnosu prema američkim kolonistima; te 3) odnosu prema indijskim narodima.

Burke je vezan za irsko pitanje svojim podrijetlom i odgojem, zatim godinama službovanja u Irskoj, te naposljetku cjeloživotnim nastojanjem da imperijalne odnose pomiri s prosperitetom obespravljene katoličke većine u Irskoj. Za vrijeme službovanja u Dublinu tijekom razdoblja 1761–64. Burke je napisao, nikad dovršeni i tek posthumno objavljeni spis *Rasprave o papinskim zakonima*. Središnja je tvrdnja spisa jednoznačna: politički sustav u Irskoj je “nepravedan, nepolitički i neučinkovit, te ima najpogubniji utjecaj na prosperitet, moral i sigurnost zemlje” (Burke, 2005, IV, 187).⁴² Bojazni britanskih vlasti od političkih aspiracija katoličke većine u Irskoj, dovele su do stvaranja diskriminacijskog političkog sustava koji je osiguravao prevlast protestantskoj manjini. Katolicima je, pri-

⁴² Burke nastavlja s optužbom: “Taj utjecaj nije slučajna, nego je nužna i izravna posljedica zakona samih, kako njihovih ciljeva, tako i vrste sredstava što ih najvećim dijelom rabe... Zakon protiv većine ljudi, po svojoj biti je zakon protiv naroda... Nikakav argument politike, državni razlog ili očuvanje ustava ne može se navesti u korist takve prakse” (Burke, 2005, IV, 187, 189, 190).

mjerice, onemogućen pristup javnim službama, te im je zabranjeno kupovanje ili nasljeđivanje protestantskih posjeda. Riječju, zakon je na svaki način onemogućavao stvaranje katoličke aristokracije. Burke oštro kritizira takvo stanje. Poziva se na božanski i prirodni zakon, ali i na “duh zajedničkog kršćanstva” i potrebu za religijskom tolerancijom. Burke se zalaže i za pravo Irske na slobodnu trgovinu. To nije samo izraz suosjećanja prema obespravljenom katoličkom pučanstvu, nego je, u doba širenja jakobinskih ideja, i prijeko potrebni uvjet za stabilnost poretka. Burkeova političke analize irskih prilika, pokazuju suptilnost njegova političkog uma za koji su kontekst, posebnost i konkretnost situacije odlučujući za političku prosudbu. Zbog tog razloga, nema protuslovlja između Burkeova žustrog protivljenja snižavanju izbornog cenzusa u Britaniji i istovremenog snažnog zagovaranja da se izborni cenzus u Irskoj snizi; između beskompromisne osude revolucije u Francuskoj i razumijevanja za nemire i pobune irskog seljaštva. Irska je mnogo siromašnija od Engleske da bi za nju vrijedila ista, apstraktna načela. S druge strane, francuska revolucija je “naoružana doktrina” i totalni prevrat, dok je u Irskoj riječ o nemirima izazvanim neizdrživom socijalnom situacijom.

Sukob britanskoga imperijalnog Parlamenta i američkih kolonista započinje 1765. kada premijer George Grenville, zbog potreba financijske konsolidacije imperija, uvodi direktne poreze američkim kolonistima tzv. *Stamp Act* ili Zakon o taksama za svaki pisani dokument, trgovačku ispravu, magazine i novine. Zakon je pravdan s potrebom da američki kolonisti sudjeluju u troškovima obrane imperija, odnosno troškovima izdržavanja britanskih trupa u Americi nakon Sedmogodišnjeg rata. Nove su pristojbe izazvale veliki otpor. Već su sljedeće godine, pod vladom Lorda Rockinghama i Burkeovim osobnim utjecajem, opozvane. Godinu dana kasnije ministar financija Charles Townshend uspijeva progurati nove pristojbe na staklo, kožu, papir, boje i čaj koji se uvoze u Ameriku. Nasilni protesti u Bostonu ponovno su razlog da se zakon opozove. Na snazi ostaje samo uvozna pristojba na čaj kao simbol imperijalnog prava da se kolonijama određuju porezi. U noći 16. prosinca 1773. četrdesetorica kolonista upala su na jedrenjak Istočnoindijske kompanije usidren u bostonskoj luci i pobacala u more oko 300 sanduka čaja. Nakon što je sredinom siječnja 1774. vijest o “Bostonskoj čajanci” stigla do Britanije, pitanje odnosa prema kolonijama otvorilo je političku krizu imperija. Javno mnijenje, parlament i vlada bili su skloni nasilnom odgovoru. Burke nastoji stvoriti platformu s kojom će u ideji dragovoljnog podvrgavanja uravnotežiti imperijalnu dominaciju i kolonijalne slobode. U ožujku 1775. Burke drži višesatni govor u parlamentu, kolokvijalno poznat kao *Govor o pomirenju s Amerikom* (*Speech on Conciliation with America*). Imperijalnu krizu Burke razmatra

kroz motrišta historije, okolnosti i učinkovitosti. Historijski razlozi pokazuju da je posebno oporezivanje kolonista bez presedana. Princip engleske slobode i konstitucionalizma oduvijek je bio da nema poreza bez predstavljanja. Okolnosti spora ukazuju na to da je riječ o udaljenoj zemlji i potomcima Engleza, kulturno i karakterno predanih ideji slobode. Naposljetku, treće i najvažnije motrište je učinkovitost. Ono pokazuje da postoje razlike između imperijalnog prava Britanije da kolonijama određuje poreze i konzumacije toga prava, između norme i faktičnosti, procedure i moći. Politička razboritost upućuje na tri moguća rješenja: 1) posezanje za silom; 2) dugotrajna preobrazba odnosa moći putem slabljenja kolonija; te 3) pomirenje. Za Burkea, samo politika pomirenja je smisleno rješenje. Burke predlaže britanskom Parlamentu da stavi po strani pravo određivanja poreza u Američkim kolonijama, obnovi povjerenje i postigne pomirenje.⁴³ Izgledno je da se time može očuvati imperijalno jedinstvo, te dobiti pouzdani trgovački partner i saveznik u ratu. Burkeov je prijedlog u parlamentu glatko odbijen. Britanija se upustila u rat koji će rezultirati njezinim porazom i odcjepljenjem američkih kolonija od britanskog imperija. Za Burkea je to bio rat koji je unaprijed bio izgubljen.

Kada je riječ o britanskoj imperijalnoj politici u Indiji, Burke je tvrdio da su njegova raskrinkavanja zloraba imperijalne vlasti u Indiji, njegov najveći doprinos čovječanstvu. Njegov stav prema Istočnoindijskoj kompaniji, tijekom tri desetljeća intenzivnog proučavanja indijske kulture, ekonomije i politike, doživio je dramatičan obrat. U razdoblju od 1763. do 1773. Burke je gorljivo branio Istočnoindijsku kompaniju i suprotstavljao se prijedlogu Lorda Northa da se Kompanija stavi pod izravni nadzor vlade. Afera s Lordom Pigotom, guvernerom Madrasa, kojeg su 1776. nezakonito svrgnuli i pritvorili nezadovoljni dužnosnici Kompanije, potaknula je promjenu Burkeova stava. Godine 1781. Burke je postao član parlamentarnog povjerenstva za istraživanje poslova Istočnoindijske kompanije. S novim uvidima, Burke je od 1783. postao najžešći i najuporniji kritičar Kompanije. Razlozi su za to moralni, pragmatički i politički. Moralni razlozi za osudu Kompanije su njihovo svojevoljno postupanje koje krši i minimalne odredbe Božjeg i prirodnog zakona, te indijskim narodima nanosi nezamislive patnje. Pragmatički razlozi za kritiku kompanije su bezobzirno iskorištavanje koje upropaštava tradicionalno indijsko društvo, stvara veliku ogorčenost i realnu prijetnju izbijanja pobune. Naposljetku, najvažniji su politički razlozi. Očito je da se Kompanija od

⁴³ "Pitanje je sada, uz taj složeni problem, sljedeće: hoćete li izabrati da ustrajete uz korisno iskustvo ili uz štetne teoriju; hoćete li se osloniti na imaginaciju ili na činjenice; hoćete li dati prednost radosti ili nadi; zadovoljstvu vaših podanika ili njihovu nezadovoljstvu?" (Burke, 2005, II, 102).

prvotno trgovačkog društva prometnula u politički sustav koji počiva na koruptivnoj moći. Takav politički sustav ne samo što razara indijsko društvo, nego koruptivna moć indijskih bogataša postaje sve veća prijetnja britanskom parlamentarizmu i konstitucionalizmu. Riječju, Kompanija vlada svojevoljno, neograničeno, koruptivno i neljudski. Time je prekršila univerzalna načela prirodnog zakona, iznevjerila povjerenje britanskog parlamenta i povrijedila načela imperijalne pravednosti. Godine 1783. vigoovski prvak Charles Fox, je uz svesrdnu Burkeovu pomoć, načinio zakonski prijedlog o Indiji, koji zahtijeva temeljitu reformu Istočnoindijske kompanije. Taj je prijedlog Burke nazvao "*Magna Charta Hindustana*". Njime se prava Indijaca, što im pripadaju na temelju prirodnog zakona, uglavljaju u napisana prirodna prava. Prijedlog nije prihvaćen u parlamentu. William Pitt je samo smijenio staru upravu Kompanije i uz obilnu novčanu potporu nove uprave Kompanije, pobijedio na izborima 1784. Burke je 1786. optužio generalnog guvernera Indije Warrena Hastingsa za zloporabu povjerenja, autoriteta i imperijalnih interesa. Optužba je prvotno sadržavala 22. točke, ali je svedena na četiri najvažnije, koje se mogu sažeti u dvije riječi: korupcija i despotizam. Hastings je optužen da prima mito, zaključuje štetne, namještene i koruptivne ugovore, te da, kao vladin službenik, zlorabi autoritet, arbitrarno vlada i bez ikakve javne odgovornosti uništava Indiju i Indijce. Bez imperijalne pravednosti, koja počiva na javnoj odgovornosti, teško da je moguće očekivati lojalnost kolonija prema zemlji matici.

Kritika političkog radikalizma i francuske revolucije

Na temelju analize povijesnog konteksta, svoga bogatog političkog iskustva i kritike jakobinske ideologije apstraktnih ljudskih prava, Burke je od samih početaka revolucionarnih zbivanja u Francuskoj predvidio nužan i razoran tijek revolucije: anarhiju, despotizam gomile, regicid, uspon radikalnih struja u pokretu, teror apsolutne slobode koji završava vojnom diktaturom, te ratno širenje tekovina revolucije u Europi. Takav tijek revolucije nije slučajna pogreška ili nesretna povijesna kontingencija, nego neminovni i logički slijed u kojemu "neiskušane spekulacije i labave teorije" vode "potres pučke pobune" (Burke, 1993, 145, 99). Ishodišna pogreška jakobinske ideologije je u tome što se iz apstraktne "barbarske filozofije, koja je plod hladnih srdaca i smušenih mozgova" posve izravno i bez ikakvih posredovanja izvode radikalna i rušilačka politička djelovanja, šireći pritom "epidemiju fanatizma" (*ibid.*, 70, 134). Kako optužuje Burke, "vi postavljate metafizičke teoreme koji uključuju univerzalne posljedice, a potom nastojite logiku ograničiti despotizmom" (*ibid.*, 193).

Mjesec dana nakon pada Bastille, Burke je u privatnim pismima iskazivao rezerviranost, sumnjičavost i bojazan prema tijeku revolucionarnih zbivanja. Posebno je bio zabrinut i izazvan time što su engleska javnost i prvaci vigovske oporbe pozdravili i bodrili revoluciju u Francuskoj. Početkom veljače 1790. Burke je u parlamentu žestoko napadao i osporavao postignuća revolucije u Francuskoj. Njegov prvotno privatni odgovor De Pontu o događajima u Francuskoj, ubrzo je prerastao u javnu i beskompromisnu kritiku objavljenu 1. studenog 1790. pod naslovom *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj*.⁴⁴ Knjiga je ubrzo doživjela deset izdanja i oko sedamdesetak odgovora i kritika od kojih su najpoznatije one Mary Wollstonecraft *Obrana prava čovjeka* i Thomasa Painea *Prava čovjeka*. Burkeov spis je mješavina filozofskih, političkih i retoričkih tvrdnji koje, međutim, dalekosežno razotkrivaju logiku francuske revolucije: strahote anarhije nužno vode do strahota terora.⁴⁵ Opasnosti revolucionarnih zbivanja u Francuskoj su trostruke. Prvo, odjeci francuskih zbivanja među engleskim radikalnim krugovima, ali i u dijelu vigovske stranke, vode destabilizaciji zemlje. Drugo, francuska revolucija nije samo politička revolucija, nego je to “totalna revolucija”, koja u svom “grabežljivom despotizmu” istovremeno gazi “vlasništvo, zakon i religiju” (*ibid.*, 114, 103, 104). To je rušenje svakog povijesnog, civilizacijskog, socijalnog i političkog zajedništva. Jakobinci pokazuju zastrašujuću sposobnost, usporedivu samo s religijskim fanatizmom, da idu protiv logike prirode, radi ozbiljenja neke nove ljudske prirode. Naposljetku, treći razlog je taj što je ta “filozofska revolucija” raspirila “epidemiju fanatizma” i širom Europe istovremeno posijala “sjeme nezadovoljstva” i “sveobuhvatni nacrt njihova zloćudnog milosrđa” (*ibid.*, 117, 134, 135).

Shodno tome, Burkeova je namjera da u *Razmišljanjima* postigne tri cilja: 1) razbije svaku pomisao o usporedivosti engleske Slavne revolucije i revolucionarnih događanja u Francuskoj; 2) ukaže na prave uzroke i povode revolucionarnih zbivanja u Francuskoj; 3) razobliči ideologiju jakobinizma, koja pod krinkom slobode, jednakosti i ljudskih prava, razara svaki poredak i dovodi do proizvoljnog despotizma gomile. Nonkonfor-

⁴⁴ U vrijeme kad Burke piše svoja *Razmišljanja*, to je bila revolucija u Francuskoj, koja će tek s vremenskim odmakom i teleološkom povijesnom interpretacijom postati znamenita francuska revolucija.

⁴⁵ Burke nije uvijek najprecizniji u iznošenju podataka, mjestimice pokazuje sklonost za pretjerivanjima i dodavanjem proizvoljnih detalja. Primjerice: “banda okrutnih razbojnika i ubojica... upala je tad u kraljičinu odaju i sa stotinu udaraca bajoneta i bodeža izbola je postelju, a progonjena žena imala je tek toliko vremena da gotovo razodjevena pobjegne, tražeći utočište do nogu kralja i supruga, u tom času i sama nesigurnog za vlastiti život” (Burke, 1993, 65). Takvi momenti i Burkeov retorikom bogati izraz, ipak ne izobličuju vjerodostojnost Burkeove interpretacije revolucionarnih zbivanja Francuskoj.

mistički svećenik i član londonskog kluba "Društvo revolucije" dr. Richard Price održao je 4. listopada. 1789. govor pod nazivom *Propovijed o ljubavi za našu zemlju*. Priceov govor, u ime engleskog naroda, pozdravlja revolucionarna zbivanja tvrdeći da Francuska sada stvara ona prava koja su Englezi izborili u Slavnoj revoluciji 1688: pravo da sami biraju vladare, pravo da ih otpuštaju zbog lošeg vladanja i pravo da narod sastavlja vladu. Burke pak odrješito tvrdi da Price izmišlja i krivotvori tradiciju. Slavna revolucija nema dodirnih točaka sa zbivanjima u Francuskoj jer je ona, prije svega, bila konzervativna restauracija, kojom se obnavlja i čuva staro načelo hereditarne sukcesije po protestantskoj liniji. "U revoluciji je, u osobi kralja Williama, nedvojbeno došlo do malog i privremenog skretanja od strogog reda pravilnog hereditarnog dolaska na prijestolje" zbog toga što je kralj James II. "prekršio izvorni sporazum između kralja i naroda", povrijedio temeljne zakone i ostavio prijestolje ispražnjenim (*ibid.*, 19, 28). Slavna revolucija, međutim, uspjela je obnoviti tradiciju, duh povjerenja i osigurati kontinuitet uravnoteženoga političkog ustrojstva od "Magnae Chartae pa do Deklaracije o pravima" (*ibid.*, 33) u kojemu su nasljednost kruna i kraljevi prerogativi pomireni sa slobodama i pravima podanika.

Suprotno engleskoj Slavnoj revoluciji, francuska je revolucija "despotizam hirovitosti" i "uzurpacija prerogativa same prirode" koja provodi "totalnu revoluciju", "revoluciju vlasništva", "revoluciju osjećaja, običaja i moralnih nazora", "revoluciju u pojmovima o pristojnosti" (*ibid.*, 141, 46, 114, 102, 72, 64). Sav taj preokret, umjesto razboritog opravdanja, nudi tek "neiskušane spekulacije" i "puno... loše metafizike" (*ibid.*, 145, 159). Uzroke revolucije u Francuskoj Burke nalazi u velikoj zaduženosti zemlje, s kojom su porasli interesi, moć i ambicije novčarskih krugova. Sukob između interesa starih aristokratskih zemljoposjednika i interesa trgovačke, bankarske i financijske buržoazije doveo je do "stanja stvarnog, iako ne uvijek zamjetnog ratovanja" (*ibid.*, 98). "Interesi novca po svojoj su naravi spremniji za svaku pustolovinu" (*ibid.*) jer je kriza, špekulacija i promjena način na koji nastoje uvećati svoju ekonomsku, socijalnu i političku moć. S usponom novčarskih krugova, uspinje se i "novi soj ljudi" – političkih "ljudi od pera" (*ibid.*). "Čvrst i izrazit savez" između novca i pera omogućit će da ta "književna koterija" – Burke posebno izdvaja obje francuske akademije i enciklopediste – zaposjedne "sve prilaze javnom mišljenju" (*ibid.*, 98, 100). Intelektualci obuzeti "duhom najfanatičnijeg prozelitizma" postali su "svojevrsni demagozi. Poslužili su kao spona koja će za volju jednog cilja ujediniti mrsko bogatstvo (*novčarsko* – op. R. R.) s nemirnim i očajnim siromaštvom" (*ibid.*). Ti "filozofski fanatici" s neodgovornim spekulacijama o apstraktnoj slobodi i pravima stvorili su "veliko skladište napadačkog oružja" (*ibid.*, 131, 103). S potpunom su ravnodušnošću do-

pustili da se njihova “netrpeljivost jezika i pera” pretvori u “progone kojima će udariti na imutak, slobode i život” (*ibid.*, 99). Na kraju svake “aleje te njihove akademije... otvara se vidik samo na vješala” (*ibid.*, 70).⁴⁶

Ideologija “totalne revolucije” s kojom se razaraju svi politički, socijalni i civilizacijski temelji ne sadrži “više od jedne kratke bajalice – ‘Filozofija, Prosvjećenost, Slobodoumlje, Prava čovjeka’” (*ibid.*, 114, 103). Burkeova ogorčena kritika secira tri središnja pojma revolucionarne ideologije: slobodu, jednakost i prava čovjeka. Sve su tri vrednote, u radikalnim i revolucionarnim tumačenjima izobličene do svojih suprotnosti. Nasuprot “razumne” i “triježno omeđene slobode” (*ibid.*, 8, 213), koja na temelju zakona i poretka pruža sigurnost i jamstva, francuski su revolucionari slobodu sveli na ničim ograničenu dispoziciju volje.⁴⁷ Svakovrsna zlodjela revolucionara pokrivala su se “sveiskupiteljskim imenom slobode” (*ibid.*, 212), koja nije drugo do potpuna samovolja i razaranja. Jer, retorički se pita Burke, “što li je sloboda bez mudrosti i bez vrline? Najveće od svih mogućih zala, jer je ludost, porok, mahnitost, bez nadzora i ograničenja” (*ibid.*, 212). Dakle, engleska je sloboda moralna, pozitivna i zakonita, dok je sloboda francuskih revolucionara proizvoljna, negativna i od svega odriješena hirovitost. Apstraktna vrednota jednakosti osoba, također prikriva, tvrdi Burke, prirodne i zbiljske odnose. Jakobinski ideolozi, ti “metafizički i alkemistički zakonodavci” nastojali su “što su bolje mogli, pomiješati sve vrste građana u homogenu masu, a onda su taj amalgam podijelili u brojne nepovezane republike” (*ibid.*, 162). Tko tako čini, tvrdi Burke, nikada ne izjednačava, nego samo nasilno poravnava. Burke zagovara meritokratsko i kvalificirano političko pravo. Politički život nije fizikalni laboratorij u kojem se sloboda može svesti na odsustvo prepreka i neome-

⁴⁶ Uzroke revolucionarnih zbivanja u Francuskoj, Burke je vidio i u slabostima monarhije. Vladajući stalež postao je popustljiv i malaksao, dok su drugi dijelovi društva, osobito “ljudi od talenta” gajili “poduzetan duh i mračne zamisli”. Dobre namjere monarhije za reformama krenule su po zlu, a monarhija se, zbog toga što je svugdje bila prisutna, za sve smatrala odgovornom. Ipak, Burke je držao da Europa nikada nije bila ljepša, očito podcjenjujući bijedu najslabije stojećih (vidi: Freeman, 1980). Neposredni povod za revoluciju zbio se kada je kralj Luj XVI, zbog financijske krize, bio prisiljen nakon 150 godina sazvati Opću skupštinu staleža. Predstavnici Trećeg staleža najprije su tražili udvostručenje broja zastupnika, a zatim odlučivanje i glasovanje u zajedničkoj, a ne staleški odvojenoj skupštini. Taj zahtjev za demokratskim, a ne aristokratskim načelom, pozivao se na proslavljeni pamflet “Što je treći stalež?” opata Emmanuela Sieyesa iz siječnja 1789. Politička realizacija takvih zahtjeva za pučkom suverenosti zbila se u lipnju 1789. kada je Treći stalež proglasio sebe Nacionalnom skupštinom koja, kao jedna i nedjeljiva ima isključivo pravo “tumačiti i uspostavljati opću volju nacije”. Vidi: Forsyth, 1993; Baker, 2008.

⁴⁷ Usporedi Hegelovu kritiku apsolutne slobode u *Fenomenologiji duha*, u poglavlju “Apsolutna sloboda i užas” (Hegel, 2000, 379–387).

tani pokret, a jednakost tumačiti s obzirom na pojmove “tvari i količine” (*ibid.*, 162).

Radikalna nepomirljivost sa svime u postojećem stanju i tome shodno revolucionarno djelovanje, nalazi svoje opravdanje u ideologiji apstraktnih ljudskih prava. Ona su za Burkea prije svega “skladište napadačkog oružja”, a “protiv njih ne može biti nikakva propisa, protiv njih ne obvezuje nijedan ugovor, ona ne dopuštaju ni odstupanja ni kompromisa: sve što se uskrati njihovom punom udovoljavanju tek je obmana i nepravda” (*ibid.*, 103, 53). Metafizička istinitost, retorički dopušta Burke, takvih apstraktnih prava proporcionalna je njihovoj moralnoj i političkoj lažnosti.⁴⁸ Burke nije protiv prava čovjeka, ali ne zagovara apstraktna, nego “stvarna” i historijska prava čovjeka. Ta su prava svagda konkretna, provediva, složena i nesavršena. U društvu koje počiva na ortaštvu svih “svi ljudi imaju jednako pravo, ali ne na jednake stvari” (*ibid.*, 54). Suprotno tome, “lažna i bezosjećajna filozofija” (*ibid.*, 210) apstraktnih ljudskih prava, u svom utopijskom radikalizmu, ne želi otkloniti konkretne, neposredne i najteže nepravde, nego hoće, sada i ovdje, otkloniti baš sve nepravde, pri čemu neminovno stvara nove nepravde i samo uvećava patnju.

Jakobinska ideologija, izvedena izravno iz filozofskih spekulacija,⁴⁹ poticala je revolucionarno nasilje kojim je srušen stari politički, socijalni i kulturni poredak. Francuska revolucija je posebna zbog toga što je to “totalna revolucija” (*ibid.*, 114). Totalna je zato što za razliku od Slavne revolucije i Američke revolucije ne otklanja zastranjenja poretka ili ispravlja konkretne nedaće, nego uspostavlja potpuno novo stanje u svim dimenzijama života. To se novo stanje primarno legitimira na negativan način: uništavanjem institucija, običaja, morala, predstavnika, simbola i diskursa starog poretka. Totalna revolucija stvara institucionalni vakuum između onoga što više nije i onoga što još nije, koji se onda ispunjava revolucionarnim nasiljem, bijesom i osvetom. Razoreni suverenitet kralja i novoštećeni pučki suverenitet očitovao se u “demokratskoj tiraniji” (*ibid.*, 73).

⁴⁸ “Naklapanja o pravima čovjeka ne može biti prihvaćeno kao plaćanje za komad dvopeka i funtu baruta”, (Burke, 1993, 210).

⁴⁹ Burke smatra da je Rousseau – “taj oštromni iako ekscentrični promatrač” osobito odgovoran za prevratnička zbivanja u Francuskoj. Rousseau je, vođen ambicijom da začudi i zadiži publiku, stvorio “začudno u životu, u ponašanju, u karakteru i u neobičnim situacijama koje dovode do obrata, moralnih i političkih”. Pa ipak, Burke smatra da bi čak i Rousseau bio “zaprepašten nad praktičnom mahnitošću svojih učenika” (Burke, 1993, 150). Rousseauov spisateljski radikalizam i politički radikalizam revolucionara doveli su do toga da oni “mrzeći previše poroke, premalo vole ljude” (Burke, 1986, 283). U hrvatskom prijevodu, poroci (*vices*) prevedeni su kao pogreške (Burke, 1993, 149). Nasuprot neodgovornom Rousseau, Burkeov uzor političkog pisca je Montesquieu: “prirodno nadareni čovjek s orlovski prodornim vidom i herkulovski robusnim umom” (Burke, 2005, IV, 132).

Jakobinski ideolozi i revolucionari, manihejski su suzili politički izbor: ili despotizam monarha ili despotizam gomile. Pritom ni apsolutna monarhija, ni “apsolutna demokracija” (*ibid.*, 111) nisu zakoniti oblici vlasti. “Apsolutna demokracija” – ili kako je Burke još naziva “demokratska tiranija”, “potpuna demokracija”, “čista demokracija”, “despotska demokracija” (*ibid.*, 73, 84, 110, 119) – je ničime posredovana, ograničena ili nadzirana volja puka, koja pod izlikom slobode, provodi samovolju i hirovito revolucionarno nasilje.⁵⁰ Takva demokracija, zlokobno predviđa Burke na temelju klasične literature Platona i Aristotela,⁵¹ postaje laki plijen govornika, demagoga i populista. Oni podilaženjem, raspaljivanjem i huškanjem neuka i naivna puka uvećavaju i prikrivaju svoju moć. Potpuna ili savršena demokracija, bez konstitucionalnih ograničenja i protuteža “na izravnom je putu da ubrzo postane štetna i nečasna oligarhija” (*ibid.*, 110). Štoviše, revolucionarno nasilje pučkih progona razorit će sve tradicionalne autoritete i stvoriti takvu anarhiju i dezorganizaciju društva

sve dok neki omiljeni general, koji se razumije u posao smirivanja vojske i posjeduje pravi zapovjednički duh, ne privuče poglede svih na sebe... Ali u trenutku kad se to dogodi, osoba koja stvarno zapovijeda vojskom bit će i vaš gospodar, gospodar (malo rečeno) vašeg kralja, vaše skupštine i cijele vaše republike” (*ibid.*, 191).⁵²

Burke nije *apriori* ni protiv revolucije ni protiv demokracije. Postoje situacije, koje su toliko rijetke i toliko posebne, da nikakvo opće načelo nije moguće iz njih izvesti, a u kojima je revolucija jedini izlaz. To su situacije nepopravljive tiranije i krajnje bijede. Francuska apsolutna monarhija, tvrdi Burke, nije bila ni jedno ni drugo. Pobornici revolucije, ističe Burke,

⁵⁰ Burkeove slutnje s kraja 1790., s godinama revolucije, dobivale su na značenju. Marat je, zgrožen sporošću sudstva, opetovano pozivao *petit peuple* da revolucionarnu pravdu uzmu u svoje ruke, što je početkom rujna 1792. dovelo do pokolja po zatvorima. Žirondinski fanatik Gorsas je javno opominjao “bude li mač pravde propustio udariti, to će morati učiniti narodni mač”. Radikalizacija revolucionarnog nasilja nastupa s osnivanjem Izvanrednog suda u proljeće 1793. koji ubrzo postaje poznat kao Revolucionarni sud. Iste godine dolazi do osnivanja Komiteta javnog nadzora i Komiteta javnog spasa s čime otpočinje razdoblje terora. Vidi: Mayer, 2000.

⁵¹ U Platonovoj *Državi* stoji da iz “krajnje slobode” demokracije proizlazi “najveće i najljucije ropstvo” tiranije (Platon, 564a). Aristotel pak u *Politici* razlikuje pet vrsta demokracije, a peta je ona u kojoj “vrhovništvo pripada mnoštvu, a ne zakonu... gdje zakoni nemaju vrhovne vlasti, tu se pojavljuju pukovođe” (demagozi) (Aristotel, 1292a, 5–10). “Takav dakle puk, kad postane jednovladarem, teži jednovladi, te postaje samosilnički... takav je oblik pučke vlasti ono što je samosilništvo među jednovladama” (tiranija među monarhijama) (*ibid.*, 1292a, 15–17).

⁵² Burke već krajem 1790. nagovještava dolazak Napoleona, što predstavlja još jedan primjer izvrsnosti njegove političke analize, intuicije i imaginacije.

trebaju biti svjesni njezine moralne cijene. Patnje i stradanja, koje revolucija donosi, posve su izvjesne, a probici nesigurni. Za metafizičare politike “sve je rat, revolucija ili ništa” (*ibid.*, 58). Prema njihovim “ekstremnim načelima...civilni i zakoniti otpor” (*ibid.*) nije vrijedan pozornosti.⁵³ Dakle, nasuprot nasilne, iznenadne, sustavne i nepredvidljive revolucije, Burke zagovara miroljubivu, postupnu, djelomičnu i promišljenu reformu, koja može pomiriti kontinuitet i promjenu, odnosno ostvariti historijski utemeljenu i dinamičku ravnotežu društva.

Jakobinizam je “naoružana doktrina” i “najveće zlo” koje će destruktivnost revolucije širiti Europom, i to ne samo primjerom, nego i mačem. Zbog toga Burke, kao i svojedobno Locke, nastoji obraniti britanski konstitucionalizam od “francuske bolesti”.⁵⁴ Nakon objavljivanja *Razmišljanja* Burke je usredotočen na dva cilja: 1) spriječiti širenje jakobinskih ideja u Britaniji, što će dovesti do njegova razlaza s vigovskim prvakom i dugogodišnjim suradnikom Charlesom Foxom; 2) potaknuti kontrarevolucionarnu intervenciju protiv jakobinstva u Francuskoj. To je prijeko potrebno, smatra Burke, da bi se sačuvalo historijski i kulturni sklop zajedništva europskih država. Burke u prosincu 1791. piše memorandum vladi posthumno objavljen kao *Misli o francuskim zbivanjima* (*Thoughts on French Affairs*) u kojima obrazlaže nužnost kontrarevolucionarnog pohoda na Francusku, prije negoli bude prekasno. Pittova vlada, međutim, ostaje neutralnom. U travnju 1792. francuska Nacionalna skupština, shodno Burkeovim predviđanjima, objavljuje rat Austriji i Pruskoj. Britanija se 1793., nakon što je zbog veleizdaje pogubljen kralj Luj XVI., priključuje saveznicama u ratu. Rat protiv jakobinske Francuske vođen je realno-političkom i defanzivnom strategijom, a ne kontrarevolucionarnim udarom kakav je Burke zagovarao. U jesen 1795. Pitt pregovara sa francuskom Nacionalnom skupštinom o miru. Burke, pak, žustro ustraje na beskompromisnom stajalištu. Piše četiri *Pisma o regicidnom miru* (*Letters on a Regicide Peace*) i tvrdi da jakobinizam ne poznaje niti može razumjeti kompromis. Zbog toga “mora biti razoren ili će razoriti cijelu Europu” (Burke, 2005, V, 236). Opravdanost intervencije, prema Burkeu, počivala je na tri temeljna razloga: ideji preventivnog rata izazvanog narušenom ravnotežom moći u Europi; pravu intervencije u građanski sukob u Francuskoj; te pravu susjedstva izvedenog iz rimskog građanskog prava.

⁵³ “Urote, pokolji i ubojstva čine se nekim ljudima ništavnom cijenom ostvarenja revolucije. Jeftina, beskrvna reforma i sloboda bez krvi jednolične su i bljutave za njihov ukus” (Burke, 1993, 59).

⁵⁴ Locke je, kao liječnik po obrazovanju, a u strahu od policijskih premetačina, odabrao za lažni i aluzivni naslov svoga spisa “Dvije rasprave o vladavini” *De morbo Galico* ili francuska bolest, što je bio pučki naziv za sifilis, “Francusku bolest” Locke je vidio u apsolutizmu, dok ju je Burke vidio u revoluciji.

Burkeov utjecaj i važnost

U dugoj i žustroj političkoj karijeri Burke je otvorio, oblikovao i promijenio mnoge idejne fronte. Unatoč stanovitim razlikama u stavovima i držanju, uspio je sačuvati svoje prepoznatljivo stajalište: dosljedne borbe protiv samovolje, jednostranosti i krajnosti u političkom životu.⁵⁵ Burkeovo djelo nastalo je u polemičkim razmatranjima intelektualnoga, kulturnog i političkog rađanja moderniteta. Burke je, pritom, suprotno prosvjetiteljskoj trijumfalističkoj retorici, osvijestio i drugu stranu moderniteta: neizvjesnosti, strahove i ograničenja. Njegove skeptične refleksije razmatraju novo doba u povijesnom kontekstu i oprekama između: utvrđenog poretka nasuprot neizvjesnosti novina; ravnoteži nasuprot. iščašenju; autoritetu nasuprot moći; doba viteštva nasuprot doba sofista; odanosti nasuprot probitku; imaginaciji nasuprot izračunu; doba manira nasuprot doba špekulacija. Burke nije jednostrano idealizirao stari poredak. Štoviše, “povijest se većim dijelom sastoji od nesreća što ih svijetu zadaju oholost, ambicija, pohlepa, osveta, pohota, pobuna, neobuzdana gorljivost i sva ostala povorka neumjerenih želja, koje potresaju društvo” (Burke, 1993, 124). Iz povijesti, međutim, trebamo izvesti moralnu pouku: zlo se u povijesti prikriva i uzima različite oblike. Zbog toga oni

koji paze samo na koru ili ljusku povijesti, te misle kako objavljuju rat netrpeljivosti, oholosti i okrutnosti, a pod izgovorom užasavanja nad zlim načelima zastarjelih oblika, zapravo ozakonjuju, hrane iste mrske poroke u drukčijim, možda i gorim oblicima (*ibid.*, 125).

Burkeovo slojevito stajalište konstitucionalnog konzervativizma utjecalo je na ideološke, političke i teorijske rasprave u našem dobu. Na ideološkoj razini, Burkeova kritika francuske revolucije koristila se u antikomunističkim kampanjama,⁵⁶ dok se njegova kritika apstraktnog individualizma koristila u antiliberalnim debatama.⁵⁷ Teorijski interes za Burkea ob-

⁵⁵ Burke se u djelu *Apel novih vigovaca starim vigovcima* brani od optužbi za nedosljednost i obrazlaže svoje stajalište konzistentnosti. Posljednja rečenica u *Razmišljanjima* također otkriva Burkeovo samorazumijevanje: *Razmišljanja* “potječu od čovjeka koji bi htio sačuvati dosljednost, ali tako da svoja sredstva mijenja kako bi osigurala jedinstvo cilja, pa kad ravnovjesje broda kojim plovi bude ugroženo prevelikim teretom s jedne strane, on želi malu težinu svojih razloga prenijeti na onu koja bi u to ravnovjesje sačuvala” (Burke, 1993, 215).

⁵⁶ Goldwater, 1960.

⁵⁷ Najpoznatiji slučaj je pokret “Moralna većina” Jerrya Falwela, koji je imao središnju ulogu u formiranju Nove kršćanske desnice.

novljen je početkom pedesetih godina 20. stoljeća.⁵⁸ Krajem šezdesetih godina, kao reakcija na radikalne društvene pokrete, nastaje neokonzervativna platforma, koja se na Burkeovim temeljima suprotstavlja državnom intervencionizmu i rastakanju tradicionalnih moralnih vrijednosti.⁵⁹

Burkeovu teorijsku ostavštinu za naše doba moguće je razvrstati na tri temeljne razine. Prvu razinu čini metodološka problematika ili epistemologija političkog prosuđivanja. Burke je, u osloncu na Humeov skepticizam, odbacio prosvjetiteljske kategorije razumijevanja političkog života: univerzalno, apstraktno, sveobuhvatno, sistemsko, utopijsko, radikalno, savršeno, jednostavno, izvjesno, revolucionarno. Nasuprot tome, on smatra da su upravo suprotne kategorije – posebnog, konkretnog, djelomičnog, izdvojenog, provedivog, postupnog, nesavršenog, složenog, neizvjesnog i reformskog – primjerenije naravi političkog života i političkog prosuđivanja. Svoje tvrdnje Burke obrazlaže s tri implicirana stava: 1) ljudsku prirodu nije moguće svesti na razum i razmatrati u individualističkoj apstrakciji odvojenoj od različitih oblika zajedništva i povijesti. Utoliko su i matematičko – logički modeli analize nedostatni, jer podcjenjuju složenost ljudskog djelovanja koje uključuje emocije, privrženosti, predanosti i imaginacije; 2) političke prosudbe nije moguće izvesti izravno iz filozofije povijesti i spekulacija o neumitnom napretku, čime Burke zauzima jasan antiutopijski stav i ističe odgovornost intelektualaca; 3) političko djelovanje i povijest ne daju se proizvoditi po tehničkom modelu inventivnih ciljeva i sredstava, jer primjena pravila u ljudskim stvarima pretpostavlja postojanje odgovarajućih socijalnih, kulturnih i političkih praksi, ili riječju, povijesni svijet života. Takvim stavovima, Burke je političko prosuđivanje izravno uglavio u povijesni i kulturni kontekst, te je izravno utjecao na historicističke škole političke analize, a posredno na komunitarističko, multikulturno i postmoderno političko mišljenje.

Druga razina Burkeove važnosti za naše doba tiče se političke analize. Burke je: 1) posredstvom Lockeova i Montesqueova političkog skepticizma, odbacio perfekcionista utemeljenje političkog života i založio se za mješoviti, uravnoteženi i konstitucionalno uređeni sustav međusobne kontrole i protuteže; 2) načinio prvu, teorijski relevantnu i modernu kritiku demokracije koja ukazuje na probleme omasovljenja, voluntarizma, populizma, i pozadinske “prostačke oligarhije” (Burke, 1993, 171) skrive-

⁵⁸ Teorijska uporišta za konzervativno stajalište obnovio je Leo Strauss sa svojim skeptičkim stavom spram prosvjetiteljstva, dok je Russell Kirk izravno rekonstruirao povijest modernog konzervativnog mišljenja, u kojemu Burkeu pripada mjesto oca utemeljitelja. Vidi: Strauss, 1971; 2004; Kirk, 1986.

⁵⁹ Najpoznatija imena neokonzervativnog kruga su: Irving Kristol, Daniel Patrick Moynihan, Daniel Bell, Samuel Huntington i Robert Nisbet. Vidi: Kristol, 2004; Nisbet, 2003.

ne iza demokratske ideologije slobode i jednakosti; te 3) u francuskoj revoluciji prepoznao je “totalnu demokraciju” koja ne samo što predstavlja “despotizam gomile”, nego svojom sveobuhvatnošću, intenzitetom i radikalnošću predstavlja prvo moderno totalitarno iskustvo. Time je Burke, izravno ili posredno, utjecao na Tocquevilleove i Millove bojazni od tiranije neobuzdane većine; zatim na Michelsovu tezu o neodrživosti demokracije i “željeznom zakonu oligarhije”; te na Talmonovu interpretaciju francuske revolucije kao totalitarne demokracije i političkog mesijanizma.

Naposljetku, treću razina Burkeovih, retorički iskazanih, doprinosi našem dobu čine filozofsko-političke i socijalno-političke aluzije i slutnje o duhu našeg vremena, nastalog u francuskoj revoluciji. Riječ je o: 1) rasčaravanju svijeta jer “u tom novom osvajačkom carstvu svjetlosti i razuma” nema mjesta ni za što osim “osobnih špekulacija ili...privatnog interesa” (*ibid.*, 69, 70); 2) duhu sofizma, “mešetarenja i špekulacija” kao načinu postojanja u modernom dobu.⁶⁰ “Vaši zakonodavci, u svemu novi, prvi su koji su jednu zajednicu utemeljili na kockanju, te joj udahnuli taj duh kao njezin životni dah” (*ibid.*, 168). Štoviše, proročanski piše Burke,

istinski tužni dio politike sustavnog pretvaranja nacije u kockare je ovaj: iako su svi prisiljeni igrati, tek nekolicina razumije igru, a još je manje onih koji su u položaju domoći se tog znanja. Tako mnogi postaju budalama nekolicine onih koji upravljaju strojem tih špekulacija (*ibid.*, 169).

Time, “upravljajući novca” piše Burke, postaju novi gospodari. Na koncu, 3) duh stalnih špekulacija ili kriza postaje načinom bivanja, te stvara i nove oblike vladanja. “Nada, strah, uzbunjivanje, ljubomora, efemerna glasina koja obavi svoj posao i umre istog dana, sve te svari su uzde i mamuze, kojima vođe zaustavljaju ili potiču misli svojih sljedbenika” (*ibid.*, 170). Burkeove analize o neposrednom tijeku francuske revolucije, u mnogim su aspektima potvrđene. Njegova skepsa i tmurne slutnje o našem dobu slobode, jednakosti, bratstva i napretka, dobivaju danas iznova na značenju. To nije tek pesimizam i bojazan. “Rani i promišljeni strah”, govorio je Burke, “majka je sigurnosti” (Burke, 2005, VII, 28). Štoviše, moto koji se anegdotski pripisuje njegovom energičnom političkom djelovanju glasi “sve što je dovoljno za trijumf zla, je da dobri ljudi ne čine ništa”.

⁶⁰ “U vas čovjek ne može ni zaslužiti ni kupiti večeru bez špekulacija. Što dobije ujutro, neće imati istu vrijednost uvečer” (Burke, 1993, 169).

Bibliografija

Osnovna literatura

- Aristotel, 1988: *Politika*, Globus/SNL, Zagreb.
- Baker, K. M., 2008: *Political languages of the French Revolution*, u: M. Goldie i R. Wokler (ur.), *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Burke, E., 2005: *The Works of the Right Honourable Edmund Burke*, Vol. I.-XII, Project Gutenberg EBook.
- Burke, E., 1993: *Razmišljanja o francuskoj revoluciji*, Politička kultura, Zagreb
- Burke, E., 1986: *Reflections on the Revolution in France*, Penguin Books, Harmondsworth
- Burke, E., 1958–1978: *The Correspondence of Edmund Burke*, Vol. I.-X., 1958–1978, Chicago University Press, Chicago.
- Burke, E., 1852: *The Works and Correspondence of Right Honourable Edmund Burke*, Vol. I.-VIII., Rivington, London.
- Canavan, F., 1959: Edmund Burke's Conception of the Role of Reason in Politics, *The Journal of Politics*, 21, 60–79.
- Forsyth, M., 1993: Emmanuel Sieyès: What is the Third Estate?, u: M. Forsyth, M. Keens-Soper, J. Hoffman, *The Political Classics: Hamilton to Mill*, Oxford University Press, Oxford.
- Gadamer, H. G., 1978: *Istina i metoda*, V. Masleša, Sarajevo.
- Goldwater, B., 1960: *The Conscience of a Conservative*, Victor Publishing Company, Shepardsville.
- Hegel G. W. F., 2000: *Fenomenologija duha*, Naklada Ljevak, Zagreb.
- Hobbes, T., 1839: *Elements of Philosophy*, u: *The English Works of Thomas Hobbes*, J. Bohn, London.
- Hobbes, T., 2004: *Levijatan ili građa, oblik i moć crkvene i građanske države*, Naklada Jesenski i Turk.
- Kirk, R., 1986: *The Conservative Mind: From Burke to Eliot*, Regnery Books, Chicago.
- Kramnik, I., 1977: *The Rage of Edmund Burke: Portrait of an Ambivalent Conservative*, Basic Books, New York.
- Kristol, I., 2004: *Neokonzervativizam: Autobiografija jedne ideje*, Algoritam, Zagreb.
- Lakičević, Stojanović i Vujačić (ur.), 2007: *Teoretičari liberalizma*, Službeni glasnik, Beograd.
- Lock, F. P., 1998: *Edmund Burke*, Vol. I: 1730–1784, Clarendon Press, Oxford.
- Mayer, A., 2000: *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions*, Princeton University Press, New Jersey.
- Nisbet, R., 2003: *Konzervativizam*, Politička kultura, Zagreb.
- O' Gorman, F., 1973: *Edmund Burke: His Political Philosophy*, Routledge, London.

- Pitkin, H., 1967: *The Concept of Representation*, University of California Press, Berkeley.
- Platon, 1977: *Država*, Naklada Jurčić, Zagreb.
- Rousseau, J., 1993: *Politički spisi*, Informator, Zagreb.
- Strauss, L., 1971: *Prirodno pravo i historija*, V. Masleša, Sarajevo
- Tilly, Ch., 1995: *Popular Contention in Great Britain*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Wight, M. i Porter, B., 1992: *International Theory: Three Traditions*, Holmes and Meier, New York.

Dodatna literatura

- Ballestrem, K. G., 1998: Burke, u: H. Maier, H. Rausch, H. Denzer (ur.), *Klasici političkog mišljenja*, knj. 2, Golden marketing, Zagreb.
- Boucher, D., 2007: Burke, u: D. Boucher i P. Kelly (ur.), *Political Thinkers*, Oxford University Press, Oxford.
- Bromwich, D., 1995: Wollstonecraft as a Critic of Burke, *Political Theory*, 23, 617–634.
- Brown, S., 1996: *British Philosophy and the Age of Enlightenment*, Vol. V, Routledge, New York.
- Burke, E., 2000: *On Empire, Liberty and Reform: Speeches and Letters of Edmund Burke*, Yale University Press, New Haven.
- Burke, E., 1993: *Pre-Revolutionary Writings*, Cambridge University Press.
- Canavan, F., 1995: *The Political Economy of Edmund Burke: The Role of Property in His Thought*, Fordham University Press, New York.
- Canavan, F., 2006: Edmund Burke, u: L. Strauss i J. Cropsey (ur.), *Povijest političke filozofije*, Golden marketing, Zagreb.
- Conniff, J., 1999: Edmund Burke and His Critics: The Case of Mary Wollstonecraft, *Journal of the History of Ideas*, 60, 299–318.
- Conniff, J., 1994: *The Useful Cobbler: Edmund Burke and the Politics of Progress*, State University of New York, New York.
- Conniff, J., 1993: Burke and India: The Failure of the Theory of Trusteeship, *Political Research Quarterly*, 46, 291–309.
- Conniff, J., 1977: Burke, Bristol, and the Concept of Representation, *The Western Political Quarterly*, 30, 329–341.
- Fidler D. i Welsh J. (ur.), 1999: *Empire and Community: Edmund Burke's Writings and Speeches on International Relations*, Westview Press, Boulder.
- Freeman, M., 1978: Edmund Burke and the Theory of Revolution, *Political Theory*, 6, 277–297.
- Freeman, M., 1980: *Edmund Burke and the Critique of Political Radicalism*, Basil Blackwell, Oxford.
- Graham, G. J. Jr., 1972: Edmund Burke's "Developmental Consensus", *Midwest Journal of Political Science*, 16, 29–45.

- Hampsher –Monk, I., 2008: British radicalism and the anti-Jacobins, u: M. Goldie i R. Wokler (ur.), *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hampsher-Monk, I., 2005: Edmund Burke's Changing Justification for Intervention, *The Historical Journal*, 48, 65–100.
- Holliday, I., 2000: English Conservatism and Enlightenment Rationalism, u: N. Geras i R. Wokler, *The Enlightenment and Modernity*, Macmillan Press, London.
- Holston, R., 2007: Burke's Historical Morality, *Humanitas*, 20, 37–62.
- Keens-Soper, M., 1993: Edmund Burke: Reflections on the Revolution in France, u: M. Forsyth, M. Keens-Soper, J. Hoffman, *The Political Classics: Hamilton to Mill*, Oxford University Press, Oxford.
- Kilcup, R. W., 1977: Burke's Historicism, *The Journal of Modern History*, 49, 394–410.
- Kirk, R., 1952: Burke and the Principle of Order, *The Sewanee Review*, 60, 187–201.
- Kramnik, I., 1983: The Left and Edmund Burke, *Political Theory*, 11, 189–214.
- Lenzner, J. S., 1991: Strauss's Three Burkes: The Problem of Edmund Burke in Natural Right and History, *Political Theory*, 19, 364–390.
- Lock, F. P., 2006: *Edmund Burke*, Vol. II: 1784–1797, Oxford University Press, Oxford.
- Mosher, M., 1991: The Skeptic's Burke, *Political Theory*, 19, 391–418.
- Oakeshott, M., 1962: *Rationalism in Politics*, Mathuen, London.
- Oakeshott, M., 1993: *Morality and Politics in Modern Europe*, Yale University Press, New Haven.
- O'Neill, D., 2007: *The Burke – Wollstonecraft Debate: Savagery, Civilization, and Democracy*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania.
- Pappin, J., 1993: *The Metaphysics of Edmund Burke*, Fordham University Press, New York.
- Pocock J. G. A., 1982: The Political Economy of Burke's Analysis of the French Revolution, *The Historical Journal*, 25, 331–349.
- Pocock, J. G. A., 2002: *Virtue, Commerce, and History*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Quinton, A., 1978: *The Politics of Imperfection: The religious and secular traditions of conservative thought in England from Hooker to Oakeshott*, Faber, London.
- Ravlić, S., 1993: Burke i francuska revolucija, u: E. Burke, *Razmišljanja o francuskoj revoluciji*, Politička kultura, Zagreb.
- Stanlis, P., 1965: *Edmund Burke and Natural Law*, The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Stanovčić V., 2001: Edmund Berk i ideologija konzervativizma, u: E. Berk, *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj*, F. Višnjić, Beograd.
- Strauss, L., 2004: *Grad i čovjek*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb.
- Utley E. T., 1957: *Edmund Burke*, Longmans, London.